

‘પ’ પરિવાર

પુસ્તકોની પ્રેમમાળા
પ્રભુજીને પહેરાવું
પામવા પરમને
પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ
પ્રોત્સાહકને પ્રેમપૂર્વક
પ્રણામ
પુરસ્કાર પ્રસન્નતાનો

પ્રણામ - પંચ પરમેષ્ટીને

૧. જન્મદાતા : પૂ. માતા મુક્તાબેન
: પૂ. પિતા બાબુભાઈ વોરા
૨. વિદ્યાદાતા : પૂ. યશોદાબેન પટેલ
૩. પ્રેરણાદાતા : શ્રી હર્ષદ ચંદુલાલ શાહ
૪. પુષ્ટિદાતા : પૂ. કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી
૫. જ્ઞાનદાતા : પૂ. ગીતાબેન શાહ

પ્રવધાન

પ્રેમ - પરિવારનો
પ્રીત - પ્રકૃતિની
પ્રવાસ - પારાવારનો
પથિક - પરમ પંથની
પ્રેરણા - પિયુજીની
પ્રસાદી - પરમેશ્વરની

પ્રાપ્તવ્ય

પરમાનંદ

પ્રવધાન

(લક્ષ્ય, ધ્યાન, એકાગ્રતા)

અનુભવનાં અમૃતબિંદુ - ૧૦૧

પ્રથમ આવૃત્તિ : તા. ૧-૧-૨૦૨૦

પરિકલ્પના : રમા હર્ષદ શાહ

મુદ્રણ : શ્રી બ્રધર્સ
: ૮૩૨૩૮૦૪૦૭૪
: ૦૨૨૨૩૮૬૨૭૬૬

ટાઈપ સેટિંગ : નરેશ પટેલ - ૮૦૮૦૨૦૨૫૪૧

પ્રકાશક : રમા હર્ષદ શાહ

પ્રાપ્તિસ્થાન : ૧૬, પ્રકાશ નં. ૧, ૨૮/એ, રીજ રોડ,
મલબાર હીલ. મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૬
: ૨૩૬૭૧૬૧૨
: ૮૭૫૭૨૧૦૭૮૧

મૂલ્ય : પ્રસન્નતા

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	લેખ	પાના નં.
૧	પ્રેમ તત્ત્વ	૫
૨	ઇન્દ્રિય નિગ્રહ	૮
૩	ભય	૧૩
૪	ખળભળાટ	૧૬
૫	પરિવૃત્તિ	૨૧
૬	ભવ્યતા	૨૪
૭	માતૃત્વ	૨૭
૮	સુખની સમજણ	૩૧
૯	સ્વધર્મ	૩૫
૧૦	ઋણાનુબંધ	૩૯
૧૧	સંગીત	૪૨
૧૨	એવા રે એવા	૪૫
૧૩	પ્રેમરસ	૪૮
૧૪	સગપણ	૫૧
૧૫	લોકસાહિત્ય	૫૪
૧૬	પરિવર્તન	૫૬
૧૭	સહારો	૬૩
૧૮	લેણદેણ	૬૬
૧૯	મંગલ ઘડી	૭૦
૨૦	ઘરસંસાર	૭૫
૨૧	લગ્નજીવનની મધુરતા	૭૯
૨૨	સીધી ઘરે	૮૨
૨૩	પ્યાર	૮૬
૨૪	તરક્કી	૮૯
૨૫	શુભાસ્તે પંથા !	૯૨
૨૬	આપણા સૌનું	૯૬

પ્રેમ તત્ત્વ

સાહિત્યનો જીવ. દરરોજ કંઈક ને કંઈક લખવાના હેવા પડી ગયા છે. શું લખું? એવો પ્રશ્ન ઉઠતો નથી. ટેબલ પર કોરો કાગળ પડ્યો છે. પાસે બે ચાર બોલપેન. હાથમાં કલમ ઉપરે અને કોરા કાગળ ઉપર કાળા અક્ષર કંડારાવા લાગે. સડસડાટ લખાતું જાય. અનેક વિચારો ઉભરાવા લાગે. વિષયો શોધવા જવા પડતા નથી. ભાષા વિચારવી પડતી નથી. સ્વ અનુભવ, જાત અનુભવ, જગતની સળગતી સમસ્યાઓ, એકી સાથે અનેક વિષયો વીંટળાઈ વળે. પહેલાં કવિતાઓ લખતી. લોકો કહે અમને સમજવામાં સહેલું લાગે, પોતીકું લાગે એવું કંઈક લખો. લખવું છે, પણ એવું કંઈક લખવું છે કે સમાજ ઘડતરમાં ઉપયોગી થઈ શકે. કોઈના જીવનમાં પ્રકાશ પાથરી શકાય. આજકાલ અનેક ચોપાનિયા, મેગેઝીનો પ્રકટ થાય છે. એમાં ઉપરછલ્લી માહિતી ભરપૂર હોય પણ જ્ઞાન પ્રકટે તેવું લખાણ હોતું નથી. જાણે દરિયાકિનારે શંખ છીપલાં વીણવા બેઠા છીએ.

મનોમંથન કરી, સંસારનું નવનીત નીતારી કંઈક મૂલ્યવાન પીરસવું છે. એ માટે અંતરના ઊંડાણમાં ઉતરવું પડે. કલમ ઉપર સંયમ રાખવો પડે. ગમે તે લખી નાંખવા માટે અક્ષરો ચીતરવા નથી. કલમને પૈસા કમાવાનું સાધન બનાવવું નથી તો પછી લખવું છે શું કામ? મનમાં એક ઉત્કટ ભાવના છે કે મારા સખા-સહિયારા-સમાજના લોકજીવનના ઉત્કર્ષ માટે કંઈક એવું લખીએ જે શીરાની જેમ સરક થઈને ગળામાં ગરક થઈ જાય, હૈયામાં કોતરાઈ જાય, અરે આ તે આપણી જ વાત. આપણને ખબર હતી પણ લખતાં ન આવડ્યું એટલું જ. અઘરા શબ્દ પ્રયોગો લોકોને પચાવવા ભારે પડી જાય. જે વસ્તુ પચાવી ન શકીએ તે પૌષ્ટિક ન હોઈ શકે. પૌષ્ટિક ન હોય એવું આચરક્રુચર ખાઈ પેટ ન બગાડાય તો પછી સાત્ત્વિક ન હોય એવું આચરક્રુચર લખાણ વાંચી મન શા માટે બગાડવું?

જેને અપનાવી ન શકીએ, જીવનમાં ઉતારી ન શકીએ એવું વાંચીને મનને, બુદ્ધિને શા માટે બગાડવા?

એવું લખવું કે જેથી લોકોના મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તને કશુંક સ્પર્શે, એક નવો પરિવેશ મળે. લોકોને એવી વાંચન સામગ્રી પીરસવી છે લોકોના મન પ્રફુલ્લિત થઈ ઉઠે, કંઈક સારું વાંચ્યાનો પરિતોષ થાય. મનને ગલગલિયા કરાવે એવું સસ્તું કંઈ પીરસવું નથી. એને સાહિત્યનું નામ આપી ન શકાય. પુસ્તક તો માનવનો સૌથી અંતરંગ મિત્ર. ફેન્ડ, ફીલોસોફર એન્ડ ગાઈડ. એટલે મન સાથે નક્કી કર્યું કે બસ પ્રેમ વિષે લખવું. કારણ પ્રેમ એટલે લાગણીઓનું તપ.

માનવ એટલે જેને મન છે તે. માનવનું સર્જન મનના સર્જનથી આરંભાયું છે. મનુષ્ય એટલે મનનો મધપૂડો. મધપૂડામાં અનેક માખીઓ બણબણે, મધ લાવીને એકઠું કરે. એમ મનમાં અનેક વિચારો ઉદ્ભવે. સાર સાર કો ગ્રહી રહે. માણસનું મન ચંચળ છે. અનેક વિષયો પ્રત્યે મનમાં ખેંચતાણ ચાલે. મન ઇન્દ્રિયો પાસે ધાર્યું કામ કરાવી લે, ઇન્દ્રિયોને નચાવે, પરિણામે માણસ ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ બની જાય. પશુ પક્ષીને મન જેવું હોતું નથી. એ પોતાની લાગણીઓને વ્યક્ત કરી શકતા નથી. જ્યારે માણસનું મન એટલે અનુભૂતિઓનો ભંડાર. જાત જાતની લાગણીઓ, પ્રેમની લાગણી, ધિક્કારની લાગણી, મોહ, રાગ, ક્રોધ, દ્વેષ આ લાગણીઓનો ઊભરો ચડે. ક્યારેક ભાવના સ્વરૂપે કે ક્યારે ઉત્સાહ સ્વરૂપે. જેમ આકાશ વાદળાથી ઘેરાઈ જાય, સૂર્યના પ્રકાશને અવરોધીને ઢાંકી દે, એમ મનના આ બધા ઉપદ્રવો ચિદાકાશને ઘેરી વળે. સાચું શું, ખોટું શું? શ્રેય શું પ્રેય શું? આમ કરવું કે તેમ કરવું? નિશ્ચય, અનિશ્ચયની પરિસ્થિતિને કારણે અવઢવ ઊભી થાય.

રે મન તોહે કિંસ બિધ સમજાઉં - મનને કેવી રીતે સમજાવવું. માણસ મન પાસે હારી જાય. અંતરમાં લાગણીઓ, અભિલાષાઓનો રાફડો ફાટતો હોય, એને વશ થઈ જવાય, ક્યારેક અણસમજમાં, ક્યારેક લાચારીથી. છેલ્લે તો મન પોતાનું ધાર્યું કરાવીને જ છોડે. માણસનું મન એક ચીજ ઉપર ઠર્યું. બસ એની ધૂન લાગી જાય. એ મેળવીને જ જંપ

વળે. નવા દાગીના, કપડાં ખરીદવાનું મન થાય, દેરાણી જેઠાણી, બેનપણી પાસે છે, બસ એવું જોઈએ એટલે જોઈએ.

સંસારમાં અનેક માનવીઓ છે. એમાંથી એક વ્યક્તિ ગમી ગઈ. આપણે એને પ્રેમનું રૂપકડું નામ આપી દઈએ. એને પામવાની ઇચ્છા, તડપન ઉત્કટ બની જાય, એના વિના જીવન અકારું બની જાય. મન પરવશ બની જાય. એક તું જો મિલા, સારી દુનિયા મીલી, અને મનગમતું પાત્ર પોતાનું ન બની શક્યું તો માણસ દેવદાસ બની જાય. અદમ્ય કામવૃત્તિ માણસને વિવશ કરી મૂકે. પ્રેમના નામે મન માણસને જેમ મદારી વાંદરાને નચાવે તેમ નચાવે. જીવન મધમીદું છે, એક નહીં તો અન્ય સહી, પણ ના પ્રેમના નામે માણસ એવો ગુમરાહ થઈ જાય કે જીવન અસાર લાગે. જીવન ખારું ખારું થઈ જાય. આવી વિવશતા શા માટે? વિચારીએ, દરેક સવાલમાં જ એનો જવાબ સમાયેલો હોય છે. મનની આ વિવશતામાંથી છૂટવાનો ઉપાય, આપણી મનોવૃત્તિ ઉપર કાબુ મેળવવામાં સમાયેલો છે.

કામ વાસનાને રામ વાસના બનાવી દઈએ, મનને એકલક્ષીને બદલે બહુલક્ષી બનાવી દઈએ, સર્વ માટે લાગણીઓને વહાવી દઈએ. પ્રેમનો ચેતો વિસ્તાર કરીએ, તો મુક્તિના દ્વાર ખૂલી જાય. સુવર્ણને શુદ્ધ કરવા તપાવવું પડે, મેલ બાળવો પડે, તેમ મનને શુદ્ધ કરવું પડે. લાગણીઓના પ્રવાહને યોગ્ય, હિતકારી માર્ગે વાળવો પડે. પ્રેમમાં આકર્ષણ છે. ફક્ત ખેંચાણ, કામવાસનાનો ત્યાગ સમજપૂર્વક કરવો પડે.

તુલસીદાસ પ્રેમમાં અંધ હતા. પ્રેમીકાએ ટોણો માર્યો, મારામાં જેટલા મોહિત થયા છો, મારું જેટલું રટણ કરો છો, એટલું ભગવાન રામનું કરો તો બેડો પાર થઈ જશે. તુલસીદાસનો આત્મા જાગ્યો, સ્પાર્ક થયો, તણખો થયો, જીવનમાં અજવાળા અજવાળા પ્રકટી ઉઠ્યા, અને તુલસીદાસ રામભક્ત થઈ રામાયણ રચી શક્યા. મૂળ વાત અંતરના કમાડ ખોલી દેવાની છે. મન જ દેવતા છે, મન જ ઇશ્વર છે. માણસમાં જ્યારે કોઈને કંઈ દેવાની ભાવના ઉત્કટ બને ત્યારે એનામાં દેવત્વ પ્રકટે. પ્રેમ એ આવો દેનારો દેવતા છે, માલિકી હક ભોગવનારો ક્ષુદ્ર નથી. પ્રેમને આપણે સસ્તો બનાવી દીધો છે.

પ્રેમ એટલે તાદાત્મ્ય સાધવાની કળા. એકરૂપ થવાની ઉત્કટતા. આત્મ સમર્પણની ભાવના પ્રકટે ત્યારે પ્રેમ તત્ત્વ પ્રકટે. ‘પ્રેમ સુધા બરસાઓ’ પ્રેમમાં ભૌતિક-પાર્થિવ કરતાં કશુંક અપાર્થિવ, કશુંક ઊર્ધ્વગામી, દિવ્ય તત્ત્વ સમાયેલું છે. જે માણસને દિવ્યતાને પંથે દોરી જાય. જેસલ તોરલનો દાખલો લઈએ. ભોગવાસનાને પ્રભુચેતના પ્રત્યે દોરી જવાનો પ્રયાસ એ દિવ્યતાનું ઉપાદાન છે.

પ્રેમ એટલે લીલુંછમ ઉપવન. એમાં વાલીપણું ન ચાલે. વિષાદ ન હોય, નિર્વેદ ન હોય. પ્રેમમાં શાશ્વત સુગંધ મહેક્યા કરતી હોય. પ્રેમનો ચેતોવિસ્તાર ચહુ ઓર થાય કારણ પ્રેમ એટલે એક નવું અવિનાશી તત્ત્વ જે માણસને માણસ સાથે જોડી શકે. પૃથ્વી પરની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ ભાવ વિસ્તરતો રહે.

પિતા આથે પેલો જગત વીંટતો સાગર વહે,
અને વેગે પાણી, સકલ નદીના તે ગમ વહે,
વહો એવી નિત્યે, મુજ જીવનની સર્વ ઝરણી,
દયાના પુણ્યોના પ્રભુ તુજ મહાસાગર ભણી.

બસ આજ સંકલ્પ. જગતની પ્રત્યેક ચીજ ઇશ્વર સર્જિત છે, તેથી સુંદર જ હોઈ શકે. પ્રેમનો મહિમા ગાવો છે. જગતમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી શકાય એવું જ લખવું, એ જ એક ધ્યેય.

ઇંદ્રિય નિગ્રહ

આપણા સગા-વહાલાં, સંતાનોની યાદ કરીએ, કારણ તેઓ દેહધારી છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ દેહધારી નથી. પરમાત્મા જ્યોતિસ્વરૂપ નિરાકાર છે, તેથી એમની સાથનો આપણો માનસિક સંબંધ છે. મન અને બુદ્ધિથી એમનો સંબંધ જોડાયેલો છે. સૂર્ય-ચંદ્ર ગ્રહણ વખતે એનું દર્શન થતું નથી, કારણ તે ઘેરાયેલા છે, એટલે એનું અસ્તિત્વ નથી એવું માની ન લેવાય. એમ પરમાત્મા ભલે દૃશ્યમાન નથી, પણ એની અનુભૂતિ થયા કરે છે. અમેરિકા ગયા વિના એના વર્ણનો સાંભળી આપણે તેને નજરો નજર જોયાની અનુભૂતિ કરી શકીએ છીએ. પરમાત્મા એટલે શિવ એટલે કે કલ્યાણકારી. પરમાત્મા શાંતિ, પ્રેમ, આનંદ અને પવિત્રતાનો સાગર છે. તું પ્યાર કા સાગર હૈ, તેરી એક બુંદકે પ્યાસે હમ. વિશ્વ કલ્યાણ એ એમનું કર્તવ્ય છે. આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, ‘સૌનું કરો કલ્યાણ, દયાળુ પ્રભુ સૌનું કરો કલ્યાણ.’ તેથી મન, બુદ્ધિને પરમાત્મા સાથે જોડી દઈએ તો પરમ શાંતિનો અનુભવ થાય. એ માટે ચિત્તને સ્થિર કરવું પડે. મનના વિચારોને બંધ કરી દઈ શક્તા નથી. પણ એને શાંત તો ચોક્કસ પાડી શકીએ. મનની તીવ્ર ગતિને મંદ પાડી દઈ શકાય. મનના વિચારો ઉપર પહેરો મૂકી દઈએ. આપણા ઘરમાં અજાણ્યાને પ્રવેશ કરતા અટકાવી શકીએ તો મન આપણું છે, તો એમાં પ્રવેશતા નકામા વિચારોને રોકી રાખવા જરૂરી છે. એના ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકીએ. મનને જેટલું મારીશું, એ સ્પ્રિંગની જેમ ઉછળશે. મનને મારવાનું નથી. વિચારોને અન્યત્ર વાળી દેવાના છે, આત્મચિંતન, પ્રભુ ભજન થકી ચિત્તને પ્રભુના ગુણ ગાવામાં પરોવી દેવાના. ઉપવાસ, વ્રત, જપ થકી પ્રભુની સમીપ રહેવાનું છે, તેથી આપણી વિચારધારામાં, વાણીમાં, સ્વભાવમાં સંસ્કારમાં હકારાત્મક પરિવર્તન આવશે. મન ખુશ રહેશે તો ઉદ્વેગ

છોડી, શાંત થશે. જીવનની હર પળ શાંતિ અને આનંદનો અનુભવ કરી શકીશું. મન સ્વસ્થ હશે તો શરીર પણ સ્વસ્થ, તંદુરસ્ત રહેશે. મન પર જેમ જેમ કાબુ રાખી શકીશું આપણી ક્ષમતા વધતી જશે, કાર્યમાં કુશળતા આવશે.

નદીના પ્રવાહને વહી જતો અટકાવવો હોય તો બંધ બાંધીએ છીએ, એમ આપણી બુદ્ધિના પ્રવાહને આપણે ઇચ્છીએ એ માર્ગો વહેતો કરી શકીએ. શક્તિનો સંચય થવાથી આત્મિક શક્તિનો વિકાસ થઈ શકશે. સાગર અનેક નદીના જળને પોતાનામાં સમાવી શકે છે, તેમ આપણે અનેક વ્યક્તિઓના સંબંધો, સન્માનપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક સાચવી શકીશું. એટલે જ તો સૌ પ્રથમ આપણી જાતને પરખવાનું, જાણવાનું કાર્ય કરવાનું છે. જીવનની તુલા સમતોલ રાખી દરેક વસ્તુનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરતા શીખીએ. સાચું શું, ખોટું શું. તોલમોલ કે બોલીએ.

પવન વાય, દીવો બુઝાઈ ન જાય, માટે ચીમની વાપરીએ, એમ જીવનમાં અનેક મુસીબતો આવે, વિપરીત પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય. સંયમની આડશમાં આત્મદીપને બુઝાવા દેવો નથી. જે કંઈ કાર્ય કરી રહ્યાં છીએ, પ્રભુ પ્રીત્યર્થે કરીએ, અનેક લોકોનો સહકાર જરૂર સાંપડી રહેશે, સારા કામમાં સૌનો સહયોગ સાંપડવાનો.

મનને તો સંઘરી રાખવું છે. વધુને વધુ જમા કરતા જવું છે. પણ આપણું સ્ટેશન આવવાનું થાય, બીસ્તરા-પોટલાં પેક કરવા માંડીએ, તેમ સંસારમાંથી જવાનો સમય થાય એ પહેલાં વિચારોના, કર્મોના પોટલાઓ હળવા કરી નાંખીએ, સંબંધો સમેટી લઈએ અને સદ્ગુણોની અલૌકિક મૂડી માત્ર સાથે લઈ જવાની તૈયારી રાખીએ. વાનપ્રસ્થાશ્રમ આવે, ચેતી જવાનું, ઇંદ્રિયોને બહિર્મુખી નથી રહેવા દેવી, અંતર્મુખી બનાવી દઈએ.

જેવું અન્ન તેવો ઓડકાર. સૌ પ્રથમ જીભ ઉપર સંયમ, પૌષ્ટિક, સાત્ત્વિક, આહાર, વાણી ઉપર સંયમ. ખટપટ, ઝઘડા, સંકુચિત મનોવૃત્તિનો ત્યાગ કરીશું તો જીવનમાં પવિત્રતા પ્રવેશશે ? મન, વચન, કર્મથી પવિત્રતાનું પાલન કરીએ તો જ આત્માનું મિલન

પરમાત્મા સાથે થઈ શકે. એ ક્યારે શક્ય બને? સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ની સાધના કરવી હોય તો સત્સંગ સૌથી વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઈશ્વરના દર્શન કરવા શા માટે જઈએ છીએ? એમના જેવા ગુણો અપનાવવા, આખું વિશ્વ અત્યારે અજંપા અને અશાંતિથી પીડાઈ રહ્યું છે. તાણમુક્ત થવા માટે સંયમ અને નિયમનું પાલન કરવું જરૂરી છે. વિશ્વ દુઃખી કેમ છે? કારણ ધર્મના આચરણમાં, ભક્તિ કરતા આડંબર વધી ગયા છે. નાણાંની રેલમછેમ છે, ધર્મનું નામ અને ધન-દોલતનું વરવું પ્રદર્શન. વર્ષાતપના પારણાં ને વરઘોડા-પૂજા માટે બોલી બોલાય. દર્શન માટે સ્પેશિયલ લાઇનને નામે પૈસા વેરવા. ભપકો છે, પણ ભાવના ખોખલી થઈ ગઈ છે. માયાના આવરણ હેઠળ ઈશ્વર ઢંકાઈ ગયો છે.

ધર્મમય જીવન જીવવું હોય તો પ્રમાદ ત્યાગવો જોઈએ. ઉઠ જાગ મુસાફર ભોર ભઈ, અબ રૈન કહાં જો સોવત હૈ, જો સોવત હૈ વો ખોવત હૈ, જો જાગત હૈ સો પાવત હૈ.

જાગૃતિ એટલે આંતરચેતના. મનશુદ્ધિ, તનશુદ્ધિ અને વિચારશુદ્ધિ દ્વારા જ ધર્મને પામી શકાય. જીવ માત્રને આત્મવત્ માનવો જોઈએ. સમભાવ કેળવવો પડે. રાગ, દ્વેષ, અહંકાર નષ્ટ થાય તો જ શુભ તત્ત્વો પ્રકટે. ધર્મ એટલે ઉત્કૃષ્ટ સર્વ મંગલ. સર્વ મંગલ માંગલ્યે, શિવે સર્વાર્થ સાધિકે - તપ અને ત્યાગ વિના જીવનઘડતર થઈ શકે જ નહીં.

પૈસો થઈ ગયો એટલે માનવજીવન સફળ થઈ ગયો? ના, ધનથી નિષ્ફળતાઓ, ક્ષતિઓ ઢાંકી શકાય. સમાજમાં માનપાન મેળવી શકાય. નાણાથી સમર્થ બનવાના માણસો પ્રયાસ કરે, સમરથકો નહીં દોષ ગુંસાઈ. મોટા કરે તે લીલા અને નાના કરે તે છિનાળુ. પૈસા છે, એને સમાજની પરવા નથી. સત્યતા અને નમ્રતા નહીં હોય તો માણસનું જીવનમૂલ્ય કોડી સમું નકામું બની જાય. સ્વાર્થ માટે સૌ કોઈ જીવે, બીજાના સુખ ખાતર જાતને ઘસી નાંખે તે માણસ સાચો માનવી.

સંસારચક્ર અદ્ભુત છે. એની માયાજાળમાંથી બહાર નીકળવું અઘરું

છે. સુખ-દુઃખ, આધિ-વ્યાધિ, ઉપાધિ આવે અને જાય. આપણું મન એનાથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. અનેક સિકંદરો આવ્યા અને ગયા. દુનિયા જીતી, પણ ખાલી હાથે ગયા. મનની શાંતિ પામી શક્યા નહીં.

સાધુ-સંન્યાસી પણ મનનો તાગ પામી શક્યા નથી. અંદર મનમાં સંસાર ભરેલો પડ્યો હોય. સૌથી વધુ શિષ્યો મારા હોય, મારો આશ્રમ સૌથી ભપકાદાર હોય, આસક્તિ છૂટતી નથી. રાગ, દ્વેષ, મોહ મનની નીપજ છે. એના મૂળમાં લોભ અને તૃષ્ણા રહેલાં છે. વાસના સળવળ્યા કરે. પણ જે મનને જીતી શકે, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી શકે તે જ જાતને અને જગતને જીતી શકે.

ભતૃહરિ બાણું લાખનો માળવો ત્યજ્યાનો અહંકાર ન છોડી શક્યા દુર્વાસા તપસ્વી હતા, પણ ક્રોધને જીતી ન શક્યા. ઋષિમુનીઓને પણ જ્ઞાનનો, તપનો અહંકાર આવી જતો. વિશ્વામિત્રને વશિષ્ઠની શ્રેષ્ઠતા જોઈ અદેખાઈ આવતી. ઇંદ્ર જેવા ઇંદ્ર પણ મોહવશ થઈ જતા. સ્વર્ગમાં મેનકા, રંભા જેવી રૂપસુંદરીઓ મોજ પમાડતી. અને વર્ષોથી તપસાધના કરનારાઓના તપોભંગ થઈ જતા. મનના ષટરિપુઓને જીતવા બહુ અઘરા છે. દેવતાઓ પણ પરસ્પર દ્વેષ કરતા. પ્રેમ એ અમૃત તત્ત્વ છે, સર્વ દોષોમાંથી તારણહાર - તેથી જ સબસે ઊંચી પ્રેમ સગાઈ.

ભય

બંધનમુક્ત કોણ થઈ શકે? જે નિર્ભય થઈ શકે. મારી પાસે જે કંઈ થોડી સુખની ક્ષણો છે એ ઝૂંટવાઈ જશે તો? જે કંઈ પામવા માટે બંધનો તોડીએ છીએ એ નહીં મળી શકે તો? ખૂબ મહેનત કરી, ખૂબ કમાયા, પાછલી જિંદગી સુખરૂપ જાય એવા આયોજનો કર્યા, આ બધાની પાછળનું ચાલકબળ ક્યું હતું? ભય. ઘડપણમાં માંદગી આવશે, હોસ્પિટલાઈઝેશનના ખર્ચાઓ વધશે, પંગુતા આવે, છોકરાઓ સંભાળ નહીં લે તો? એવી જ આશંકાઓને કારણે વધુને વધુ એકત્ર કરી લેવાનો લોભ જાગે છે. આર્થિક ભયને કારણે માણસ વધુ એકઠું કરે, પોતે વાપરે નહીં, સંતાનોને વાપરવા દે નહીં. અળખામણા થઈ જવાય. ભય અંદરથી ને અંદરથી કોરી ખાય, ઉઘઈની જેમ, ખોખલા બનાવી દે. જીવન ખવાતું જાય. તબિયત સારી હતી, મોંઘા ભાવની કેરી, ભાવતી હતી છતાં ખાધી નહીં. પૈસા બચાવ્યા, ઘડપણ આવ્યું, પૈસા છે, પણ ડાયાબિટીસને કારણે કેરી ખાઈ શકાય નહીં. મન મારી મારીને જીવ્યા. ભય નકારાત્મક દબાણ છે. ફરજનો ભાગ સમજીને પૈસા બચાવીએ એ એક અલગ બાબત છે.

શું થશે? એક અદૃશ્ય પ્રકારનો ભય મનમાં પ્રવેશી જાય, જીવન સંકોચાઈ જાય, પડી જવાશે તો? મનમાં ભય લાગે, બહાર જવાનું બંધ કરી દઈએ. જીવન બંધિયાર બની જાય. જીવનનો આનંદ ગુમાવી બેસીએ. ડરને કારણે વગર કારણે જાતે પંગુતા સ્વીકારી લઈએ. ગરીબ માણસને ઈચ્છા હોય કે છોકરાઓને ભણાવવા છે, આપણી જેમ જીવનભર મજૂરી કરાવવી નથી. પૈસાવાળા છોકરાઓને ધમકાવે છે, ભણાશે નહીં તો બાપની મિલકત કેવી રીતે સાચવશો? આર્થિક, સામાજિક, બૌદ્ધિક, સાંસ્કૃતિક સીમાડાઓ-બંદી બનાવી દે, વિકાસ અટકી જાય. ફફડાટથી જીવવું, મરી મરીને જીવવું, એ કરતાં બિન્ધાસ્ત

થઈ જીવવું. થઈ થઈને શું થવાનું છે? ભેગું કરેલું જતું નહીં રહે એની શી ખાત્રી? અચાનક એટલેક આવી જશે તો પોતાનું પોતે જ ભોગવ્યા વિના રહી જઈશું. અનેક વિકલ્પો છે, ભયભીત થવાનું છોડી દઈએ, બહુ લાંબુ શા માટે વિચારવું? સૌના નસીબ સૌની સાથે. જિંદગીમાં જે કંઈ આજે મળ્યું છે, એને માણી તો લઈએ.

આજે પગ ચાલે છે, તબિયત સારી છે, ચાર ધામ યાત્રા કરી લઈએ. ભવિષ્યમાં પૈસો પડી રહેશે, તબિયત સાથ નહીં આપે ઘરની બહાર નીકળી નહીં શકીએ.

પૈસો છીનવાઈ જશે, પણ માણસ પાસે આત્મવિશ્વાસરૂપી મોટામાં મોટી મૂડી છે. જે કદી છીનવાઈ જવી ન જોઈએ. આત્મવિશ્વાસ હોય તો મારો આજનો સ્વધર્મ શું કહે છે? જાતે જ પોતાને પ્રશ્ન પૂછીએ. આજે મારી પાસે છે, એમાંથી કોઈને પગભર ઊભા રહી શકવા માટે શું મદદ કરી શકું? ગુડવીલ કીએટ કરી લઈએ, જેથી જીવન જીવવાનો હેતુ મળી જાય. આપણા લક્ષ્યને સિધ્ધ કરવા આપણી જિંદગીનો નકશો જાતે દોરી લઈએ. આપણા મા-બાપ ગયા, આપણે પણ જવાનું છે. બધું મૂકીને, પછી ડર શાનો? બધા કરી રહ્યા છે, ગાડરિયા પ્રવાહમાં અવશ શા માટે તરવું? સામા પ્રવાહે તરવાની હિંમત કેળવીએ. લોકો શેરબજારમાં કમાયા, આપણે રહી ગયા, બધી મૂડી ત્યાં લગાવી દીધી, તણાઈ જઈશું. લોકો રીયલ એસ્ટેટમાં પૈસા કમાયા, આપણે બે-ચાર પ્લોટ લઈ રાખ્યા. ઓપન પ્લોટમાં ગુંડાઓ ભરાઈ બેઠા, ખાલી કરાવવાના પૈસા આપવા પડશે. બીજાની જિંદગી આકર્ષક લાગે. દૂરથી ડુંગર રળિયામણા. આપણે આપણી ચાલ છોડવી જ નહીં. ‘સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયોઃ પરધર્મો ભયાવહ.’ મારે શું કરવું છે એ દૃઢ નિશ્ચય મનમાં કરી લઈએ. પોતાની સૂઝબૂઝ કામે લગાડીએ. બીજાને જે કરવું હોય તે કરે.

સારા સંસ્કારો રેડ્યા હશે તો આપણી પ્રજા સુસંસ્કૃત હશે. ઘડપણ જાળવશે. નહીં તો દાળ-રોટી, મેડિકલ ટ્રીટમેન્ટની સગવડ કરી રાખવી. કોઈના ઓશિયાળા થવું ન પડે. એવું બચાવી આયોજન કરીને પછી

બાકીનું નિર્ભયપણે વાપરીએ. છોકરાઓ નસીબ લઈને જન્મ્યા છે. એમને જાતમહેનત કરવા દઈએ, એમનું ભવિષ્ય જાતે ઘડે, જેમ આપણે આપણું ઘડ્યું તેમ. એમને અપંગ બનાવી દઈ મોઢામાં કોળિયો ભરાવવાની જરૂર નથી. કાલ કોણે દીઠી છે સખી, આજનો લહાવો લીજીએ રે.

આપણને તો સૌથી મોટો ડર સામાજિક, આર્થિક સ્ટેટ્સને જાળવી રાખવાનો છે. પ્રસંગે જવાનું છે. લોકો કરતાં સૌથી કીમતી કપડાં - દાગીના મારા હોવા જોઈએ. લોકો બે ઘડી જોતા રહી જાય. સમાજમાં જરા ઊતરતા દેખાવું ન જોઈએ. બાપાની મિલકતમાંથી ભાઈ-બહેનો ભાગ માંગશે, મિલકત પડાવી લેશે તો? સમાજના વ્યવહારોમાં - રિવાજોમાં જરા પણ ઊતરતા ન દેખાઈએ એનો ડર.

કારણ આત્મવિશ્વાસ નથી. સૌથી વધુ ડર મૃત્યુનો. મૃત્યુ પછી નરકમાં ન જવાય એ ડર. સ્વર્ગ મળે એવી અપેક્ષાથી ભક્તિ દાન-ધર્મ કરીએ.

ડર પાપાચારનો રાખવાનો હોય, હીન કર્મોનો રાખવાનો હોય. નીડરતા અને નિર્ભયતા કેળવીએ. નરસિંહ, મીરાંએ કદી સમાજનો ડર રાખ્યો નથી. તો જગત જીતી ગયા.

ખળભળાટ

બે ભાઈ અને એક બહેન. બંને ભાઈઓ મહેશ અને મુકેશના એક જ ઓશરીએ બે ઘર. ઘરતીબહેન તો પરણીને સાસરે ગઈ હતી. એનું સાસરું ગામમાં જ હતું. બેન એના વસ્તારી કુટુંબમાં અટવાયેલી રહેતી. મા જીવતી હતી ત્યારે દિવસમાં એક વખત માને મળવા જરૂર આવતી. માને કેન્સર થયેલું. ક્યારે એનો સૂરજ આથમી જશે એની ખાતરી ન હતી. ધીરે ધીરે એનો સૂરજ અસ્તાયણ ભણી જઈ રહ્યો હતો. બંને ભાભીઓ કરુણા અને સ્વાતી ભણેલી હતી, હોશિયાર હતી. ઘરતીને મન બંને ભાઈ અને ભાભીઓ સરખા હતા. પણ નાના મુકેશને ત્યાં મા રહેતી તેથી સ્વાભાવિક રીતે ત્યાં પહેલાં જતી. મા પાસે કલાકેક બેસે. ભાભી ચા-નાસ્તો કરાવે. પછી મોટી ભાભીને ત્યાં હાઉકલો કરવા જરૂર જાય. મોટી ભાભી આગ્રહ કરે પણ ચા પી લીધી હોય તેથી ના પાડે. એમાં મોટી ભાભીને પેટમાં દુઃખવા આવે. હા જોઈ મોટી મા વાળી! નાનો મુકેશ જ જાણે એનો ભાઈ છે ને. સ્વાતી જ જાણે એની સગી ભાભી! કેટલો ભેદભાવ રાખે છે?

આ તો માને નાનાને ત્યાં સગવડ છે તેથી રહેવું ગમે છે. નાનાનો દીકરો અમેરિકા ભણવા ગયો છે. ઘરમાં બે જ જણ છે. હુતો ને હુતી. સ્વાતી સાસુની સેવા કરે છે, એમાં ઉપકાર થોડી કરે છે? બધો દલ્લો દબાવીને બેઠી છે, તેથી સાસુને વહાલ કરે છે. અમે ક્યાં બાને રાખવાની ના પાડી છે! અમારે ત્યાં બે દીકરાના બે રૂમ. બે ભાઈઓનો પ્રશ્ન છે. એમાં ઘરતીએ શા માટે માથું મારવું જોઈએ! એને બંને ભાઈ-ભાભી સરખા હોવા જોઈએ ને! બળેવ વખતે બંને ભાઈઓ સરખું જ આપે છે ને! હું મોટી ભાભી છું. મોટા ભાઈને ત્યાં પહેલાં આવવું જોઈએ ને! મને ય ક્યાં કુરસદ છે. છો ને ત્યાં નાસ્તો પાણી કરે છે. દેરાણી સ્વાતી નણંદને વહાલી થવા જાય, એના કાન ભંભેર્યા કરતી હશે.

પછી ઘરતી ગામમાં અમારા વગોણાં કરતી ફરે કે મોટી ભાભી કરુણા માને સાચવતી નથી. મોટો ભાઈ મહેશ પત્ની કરુણાના સ્વભાવને જાણે છે. એનું નામ કરુણા છે, એના મનમાં કોઈ માટે આદરભાવ નથી, કરુણા નથી. એ કોઈનું કરી છૂટે એમ નથી. બોલવામાં તડફડ છે. તેથી જ તો કોઈને એની સાથે ફાવતું નથી.

મહેશ પત્નીને સમજાવવા જાય પણ કરુણાની ગાજવીજ ચાલુ થઈ જાય. તમે અમારી વાતમાં પડશો જ નહીં. માવડિયા છો. ભાઈ ભાઈ કરી મરો છો, એ લોકો લુચ્ચા છે. માને વહાલ દેખાડી બધું પડાવી લેવાની દાનત છે એમની. સ્વાતીને હું બરાબરની ઓળખું છું પિયરથી કંઈ લાવી નથી. એનો જીવ સાસુની જણસમાં છે. સાસુની સેવા કરે છે એમાં કાંઈ ઉપકાર નથી કરતી.

નાના મુકેશને ભણાવવા બાપુજીએ ઘર ગીરવે મૂક્યું હતું. એની કારકિર્દી ઘડવા પાછળ લખલૂટ પૈસો વેચ્યો છે. અને મારો વર તો બિચારો નાનપણથી ધંધે લાગી ગયો કમાવા લાગ્યો. ત્યારે જ તો બાપુજી ગીરવી ઘર છોડાવી શક્યા. નાનો મુકેશ તો તૈયાર ભાણે જમવા બેસી ગયો છે. ગામ આખાને ખબર છે કે મોટો મહેશ ભણવામાં ઠોઠ હતો. બાપાએ એને ભણાવવા ટ્યુશન રાખ્યા. પણ એને કોઠે વિદ્યા ચડી જ નહીં. ચાલુ ધંધામાં બેસી ગયો. જ્યારે નાનો મુકેશ ભણવામાં નંબર વન. ગરથ ગાંઠે ને વિદ્યા પાઠે. એમ. બી. એ. થયો. અક્કલ અને હોશિયારીથી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો, વિકસાવ્યો. બાપની આર્થિક પરિસ્થિતિથી અજાણ ન હતો. એ ભલો એનું કામ ભલું. એની પત્ની સ્વાતી સમજુ હતી. બાપાની ગેરહાજરીમાં માને સાથે રાખે છે, સેવા કરે છે. સ્વાતી ગામમાં બીજે કશે જતી નથી. ગામ ગપાટા મારવાની એને ટેવ નથી, એ ભલી, એનું ઘર કામ ભલું. એક જ દીકરો છે, અમેરિકા ભણવા ગયો છે. ત્યાં જ ભણે ને પરણે ને સેટલ થઈ જાય. પતિ પત્ની બંને સંતોષી છે.

બંને ઘર વચ્ચે પહેલાંની જ જૂની બાઈ દમુ ઘરકામ કરે છે. મોટી ભાભી કરુણાનો આગ્રહ, હું મોટી છું. પહેલાં મારે ઘરે કામ કરીને જ

પછી તારે નાનીને ત્યાં કામે જવાનું. નાની સ્વાતીને કાંઈ વાંધો નથી. પહેલી કે છેલ્લી, વહેલી કે મોડી, કામ કરી જાય છે ને! એક વખત એવું બન્યું કે મોટી કરુણા દર્શન કરવા ગઈ હશે, દર્શન મોડા ખૂલ્યા. ઘર બંધ હતું તેથી કામવાળી દમુ નાની ભાભી સ્વાતીને ત્યાં પહેલી કામ કરવા ગઈ. કરુણા આવી, જોયું કે દમુ સ્વાતીને ત્યાં કામ કરે છે, એનો અહં ફુંકાડા મારવા લાગ્યો. એને ત્યાં કામ કરવા ગઈ જ કેમ, મારા ઘર કરતાં પહેલાં? ઓટલે બેસી રાહ જોવી હતી. હું કંઈ બહારગામ થોડી ગઈ હતી. કરુણાએ ઘાંટાઘાંટ કરી મૂકી, શેરીના લોકો ભેગા થઈ ગયા. દમુ ઉપરની ખીજ પૂરી થઈ પછી સ્વાતી ઉપર ખીજ ઉતારવાનું ચાલુ થઈ ગયું. એ છે જ સ્વભાવની અદેખી. મારે ઘેર દમુ કામ કરે છે, એનું એને પેટમાં દુઃખે છે. મારા ઘરનું કામ છોડાવીને જ રહેશે.

મહેશ કંઈ કહેવા ગયો કે તું નાહકની શા માટે આટલી ગરમ થાય છે? શો ફરક પડ્યો તને? ત્યાંથી કામ કરીને દમુ તારે ઘેર આવવાની જ છે ને! વચ્ચે મહેશ બોલ્યો જ કેમ? અમારા ભૈરાની વાતમાં વચ્ચે પડવાનું નહીં. એણે વરને ચૂપ કરી દીધો. કરુણા પૈસાવાળાની દીકરી, બાપના પૈસાનું અભિમાન. તેથી થોડી તોરીલી અને અભિમાની ખરી જ. બસ બધે એનો નંબર પહેલો રહેવો જોઈએ. નાનો દિયર મુકેશ અમારાથી આગળ નીકળી ગયો. અમારા દીકરા અહીં ઠેબા ખાય છે ને એનો દીકરો અમેરિકા સુધી ભણવા ગયો! દેરાણી સાસુને રાખે છે તેમાં ગામ આખામાં અમારું વગોણું થાય છે. નણાંદ પહેલાં સ્વાતીને ત્યાં જાય, કામવાળી ત્યાં ગઈ. કરુણાને માથે જાણે આત્મ તૂટી પડ્યું. મૂળ એનો સ્વભાવ જ ઈર્ષ્યાળું છે. કોઈ બહાનું મળવું જોઈએ. ગુસ્સાથી રાત્રીપીળી થઈ જાય. દેરાણીનો ઉઘડો લે, સાસુને આડકતરું સંભળાવે. અને પછી વરનો વારો આવે. હા મારા ઘરનું માણસ ઓછું કમાય એટલે મારે સહન કરવું પડે છે. વર થઈને મને હલકી પાડે છે તો પછી બહારનાને તો ફાવતું જ મળી જાય.

હકીકતમાં પોતે જ પોતાના સ્વભાવનું પ્રદર્શન કરી ખુલ્લી પડે

છે. નથી દેરાણી કદી બોલતી કે હું જ સાસુજીની સંભાળ લઉં છું. નથી કદી દિયર ભેદભાવ રાખતો. મૂળ પોતાનો સ્વભાવ જ વાંક દેખો. અંદરથી ગીલ્ટી ફીલ થતું હશે. દેરાણીના કોઈ વખાણ કરે એનાથી સહન થાય નહીં. દિયર દેરાણી માટે ઇર્ષ્યા છે, તેથી નણાંદને પણ નફરત કરતી થઈ ગઈ. એની વાણીમાં બધા માટે ભારોભાર તિરસ્કાર ભર્યો છે, બોલવા બેસે, લૂલી લબકારા મારવા મંડે, સાપની જેમ ઝેર ઓકવા માંડે. શું બોલે છે એનું ભાન રહે નહીં.

સારું છે દેરાણી સ્વાતી શાંત અને સ્વસ્થ છે, બારણું બંધ કરી બેસી રહે છે. જેઠાણીને સામે જવાબ આપતી નથી. પણ તેથી જેઠાણીને વધુ ને વધુ જોર ચડતું જાય છે. એનો સ્વભાવ જ વિકૃત છે.

નાનો મુકેશ પત્નીને સમજાવી દે છે. બંને ચૂપ રહે છે. રોજ રોજના આવા વરજોળાથી મોટો મહેશ કંટાળી જાય છે. એ ભલે કમાય છે ઓછું પણ એનામાં સમજ છે ઝાઝી. એ પત્ની કરુણાને કહે છે, સમજાવે છે, ઇશ્વરે આપણને જે આપ્યું છે, તેમાં સંતોષ માની રહો ને! શા માટે વારે વારે સ્વાતી સાથે સરખામણી કરી કરી દુઃખી થયા કરે છે? મુકેશ, સ્વાતી કે હું તારા દુશ્મન નથી. કાલે આપણે ત્યાં દીકરાઓ પરણાશે, વહુઓ આવશે. એ તારી પાસેથી શું શીખશે? આ પ્રકારની ઇર્ષ્યા અને સ્વભાવને કારણે તારું બ્લડ પ્રેશર નાહકની વધારે છે?

દેરાણી સ્વાતી માટે, નણાંદ ધરતી માટે તારા મનમાં કટુતા કેમ ભરી છે? એ લોકો આપણું ખરાબ બોલતા નથી, ખરાબ ઇચ્છતા નથી. તું જ કહે છે કે તારાથી સાસુજીનો ઢસરડો નહીં થાય. તો સ્વાતી સાસુજીને રાખે છે એમાં તને શા માટે અસૂયા થવી જોઈએ? શા માટે બધા પ્રત્યે તિરસ્કાર રાખે છે? સ્વાતીની જેમ વાણી ઉપર સંયમ રાખ. સારા માણસની કદર કરતાં શીખ. બધા સાથે સ્વાતી સ્નેહથી વર્તન કરે છે તો તું કેમ બધાને સ્નેહથી વશ કરી લેતી નથી? બીજાના ગુણોની સરાહના કરવાને બદલે શા માટે ઝઘડો વહોરી લે છે? આમાં તું જ તારી જાતે ખુલ્લી પડે છે. કોઈ તારી બદબોલ કરવા નવરું નથી. તારી જ ઊભી કરેલી આ બધી પળોજણ છે.

કહે છે પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય. જેને સમજવું જ નથી એને કેમ સમજાવી શકાય? દેરાણી જેઠાણી બંને માટે એક જ સરખું વાતાવરણ છે. એકમાં સ્વસ્થતા છે, સમજ છે, બીજામાં અસ્વસ્થતા છે, અસૂયા છે. જેને જાતે જ દુઃખી થવું હોય એને કોણ સુખી કરી શકે? જવાબદારી સ્વીકારવી નથી અને માનપાન જોઈએ છે, યશ જોઈએ છે, એ કેવી રીતે બને?

પડી પટોળે ભાત, ફાટે પણ ફીટે નહીં. કરુણા સમજાવી સમજે તેમ નથી. તેની અસલ પ્રકૃતિ જ વિકૃત છે. એને કામ કરવું નથી. કોઈ કરે એ એને ખૂંચે છે. એનો ઉપાય શો? લાખ સમજાવો, કરુણા પોતે જ અંદરથી એટલી બધી અસ્વસ્થ છે કે એ વારંવાર ખળભળી ઊઠે છે. પોતાની જાત સાથે, જીભ ઉપર એ સંયમ રાખી શકતી નથી. પરિણામે કોઈ એને કંઈ કહેતું નથી, તો યે જાતે ને જાતે એ દુઃખી થયા કરે તો એમાં કોઈનો શો વાંક?

પરિવૃત્તિ

શ્રી કૃષ્ણ માટે દ્વારિકાની સમૃદ્ધિ કરતાં ગોકુળની ગરિમા વિશેષ હતી. છપ્પનભોગ કરતાં યે યશોદા માતાના નવનીત માખણ ને મીસરી યાદ આવે છે. સોના ચાંદીના પાત્રો કરતાં યે માટીની મટુકી યાદ આવે છે. આંગણે ઝૂલતા હાથી કરતાં યે ગોરી ગોરી ગવરી-ગાય યાદ આવે છે. શ્રી કૃષ્ણે ગોકુળ છોડ્યું તે છોડ્યું. પછી કદી ગોકુળ પાછા જઈ શક્યા નહીં. રાધા ગોકુળમાં અને કૃષ્ણ દ્વારિકામાં- ભૌતિક રીતે યોજનો દૂર પણ એક ક્ષણ માટે કોઈ કોઈને વિસરી શક્યા ખરા? અંતરની એકાત્મકતા હોય તો એ ભૌતિક અંતરને સ્મરણ માધુરીમાં ઓગાળી નાંખી એકબીજાને પામવાની અદમ્ય ઝંખના તીવ્ર બને તો બંને વચ્ચે કોઈ અંતર રહેતું નથી.

ધુમ્મસ, લાગણી અને મૌનના સંમિશ્રણથી બનેલું હૃદય એ જ તો છે પ્રેમમંદિરનું ગર્ભદ્વાર. ત્યાં સ્મરણનો અભિષેક જ હોય.

બંનેનું મિલન કેટલું સૂક્ષ્મ હતું? આ જગતમાં ઉન્નત સ્નેહ અને ઊંડી ઉત્કટતાથી ચાહી હોય એ વ્યક્તિનું સ્થાન અંતરમાં અક્ષુણ્ણ જ રહે, બે શરીર મળે કે ન મળે બે અસ્તિત્વનું મિલન સાર્થક હોઈ શકે.

મીરાં શ્રીકૃષ્ણને ક્યારે મળી હતી? તેઓ કદી છૂટાં પડ્યાં જ નથી. તો ક્યાંથી ફરી મળવાનો પ્રશ્ન ઊઠે?

મૈત્રીભાવ મનગમતાં વિશ્વનિર્મિતના લયને જાળવી શકે. પછી તે મૈત્રીભાવ પતિપત્ની કે ભાઈ બહેન વચ્ચેનો હોય. મળવું એ ઘટના, એનું ગૌરી શંકર એટલે રાધાકૃષ્ણનું અદ્વૈતતીર્થ. જ્યારે આ પૃથ્વી પર બે અસ્તિત્વો એકબીજાને પામે તે ક્ષણે ઇંટચૂના વગરનું પ્રેમ મંદિર રચાય. આવા મંદિરમાં તો મૌન એ જ મંત્રોચ્ચાર. માણસનું પેટ અન્ન ઝંખે પણ હૃદય પ્રેમને ઝંખે છે. એનું નામ પ્રેમ કટારી, પ્રેમ સગાઈ.

એકાદ સાચકલા સંબંધ માટે માણસ સતત તરસતો, તલસતો

રહે છે. પરંતુ તેને મળે છે છીછરા સ્વાર્થસંબંધોના ફોતરાં. જીવતરનો થાક ચડે ત્યારે વૃદ્ધાવસ્થા મોં ફાડી સામે આવી ઊભી રહી જાય. આંખના સૂરજ આથમણી કોરે જઈને પ્રગાઢ અંધારામાં ડૂબકી મારવાની તૈયારી કરતા હોય છે.

માણસની ભીતરે પ્રેમ જાગે, ધરતીકંપ સર્જાય, ક્યારેક વીજળી ઝબકાર અને કંપનનું મિલન એવી કોઈ વિરલ ક્ષણે થાય છે. જ્યારે બે અસ્તિત્વો એકબીજાને મળે છે.

નિર્વ્યાજ પ્રેમથી છલોછલ ભરેલાં સમર્પણ થકી પરિણતિ સર્જાય. શૃંગારને જ્યારે સંબંધનો સથવારો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વસંતનો મિજાજ પ્રકટ થાય. રિસામણાં મનામણાં આવા શૃંગારનું રસાયણ છે. સ્ત્રીનું રિસામણું, નિર્દોષ અને કુમળી કૂંપળ જેવું હોય. આવું રિસામણું એટલે વરસી પડવા માટેનું બહાનું શોધી રહેલું પાણીપોચું, પેટછૂટું વાદળ. એ તો પ્રેમનું પદ્ય બની સાર્થક થઈ જાય. રાધાકાનના રિસામણાં, રામસીતાના મનામણાં, લવીંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યા જો. છણકાં કે સ્વાર્થ વૃત્તિનું વ્યાકરણ યુદ્ધ સર્વનાશ સર્જે. દા.ત. રિસામણું ન હોય તો મનામણું. આવા સંબંધો રૂપાળા હોય તો યે સુંવાળા ન હોઈ શકે. આકર્ષણ કે લાગણીની ઢૂંફ વિનાનું રિસામણું એટલે ધૂળ પરનું લીંપણ.

રૂપાળી સ્ત્રી જ્યારે રૂપગર્વિતા બને ત્યારે એનું સૌંદર્ય કદરૂપું બની જાય. રૂપનો સંબંધ અમુક અંશે મનના સૌંદર્ય સાથે હોય. અત્યંત સારા સ્વભાવવાળી રૂપાળી સ્ત્રી અધિક રૂપાળી લાગે. એમાં એ જો બુદ્ધિશાળી હોય તો એના રૂપને ચાર ચાંદ લાગી જાય. શરીર, મન અને ચિત્તના રૂપનો સરવાળો થાય ત્યારે ચહેરો ચમકી ઊઠે.

પ્રત્યેક થીજેલી હિમશીલાને વાદળ કહેવામાં આવે છે અને વાદળમાં સળવળતી સાક્ષાત્કારની ક્ષણને મેઘધનુષ કહે છે. માણસના જીવનમાં ક્યારેક પૂર આવે છે ત્યારે ઉપરવાસથી ઉખડીને વહી આવેલા કોક વૃક્ષનું ખંડેર દિવસો સુધી કિનારે પડી રહે છે. ક્યારેક એ વૃક્ષ પર કલ્લોલ કરતું પંખી બેસે છે અને માણસની ભીતર મીઠાં જળની નદી

વહેતી થાય છે. એ નદીમાં વહી જાય છે ટીટોડીના સ્વરની આંગળી ઝાલીને આમતેમ અટવાતું આકાશ. ટીટોડી એટલે આકાશમાં અટવાતી કવિતાનું નામ. રાતરાણી એટલે ઘરતીમાં આળોટતી સુગંધની અફવા. પ્રિયજન એટલે હિમશીલા વહેતી થઈ પછી નદીના જળમાં આવી મળેલી દીવાની જ્યોતિ. વહેતી નદીનો ભૂતકાળ થીજેલો છે. પરંતુ એના જળનું ભવિષ્ય તો વાદળ છે. નદી સાગરને શરણે જાય તો બાષ્પ બનીને વ્યાપી ન શકે. વરસાદ એટલે નદીની ભુવન વ્યાપી થવાની ઝંખનાની પરિતૃપ્તિ.

વિશ્વશાંતિનું ખરું સરનામું સ્ત્રીની કરુણામય આંખોની કીકી છે. સંસ્કૃતિના પારણાંની દોરી સ્ત્રીની કોમળ આંગળીઓમાં શોભે. સંસ્કૃત સ્ત્રી પરાશક્તિ. તુલસીક્યારે પાણી પાતી સ્ત્રી, ગાયને દોહતી સ્ત્રી કે બાળકને સ્તનપાન કરાવતી સ્ત્રીનું સૌંદર્ય અધિક હોય.

પ્રેમ એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ જેવી સર્વવ્યાપી ઘટનાનું અધ્યાત્મીકરણ, સૂક્ષ્મીકરણ, પવિત્રીકરણ. પછી જ સંબંધોનું સૌંદર્ય પ્રકટે. રસઐક્યમાંથી ભાવઐક્ય અને પછી જ આત્મોપન્ય પ્રગટે. બે વ્યક્તિઓ બે અસ્તિત્વો બનીને એકરૂપ થઈ રહે એવી શક્યતાનું શિલ્પ રચાય ત્યારે જ સમય અને અવકાશના કોક અજાણ્યા સ્થળનો સંબંધ સાર્થક બની શકે. જીવનયાત્રાના સહપંથીઓ કોક મંગલ ઘડીએ મળે, થોડાક ડગ સાથે માંડે, અલકમલકની વાતો કરે, અગમનિગમના ખેલને વિસ્મય સાથે નિહાળે, પરબનું પાણી પીએ, ભાથું છોડીને ખાય, અને સૂર્યાસ્ત થાય ત્યારે અંધારું ઓઢીને પોઢી જાય. આવું બને ત્યારે જીવન સોળે કળાએ સાર્થક બને અને જીવી ગયાનો આનંદ છેલ્લી ક્ષણને ધન્ય કરી મૂકે. મળવું એ ચમત્કાર અને પામવું એ સાક્ષાત્કાર અને તો જ થાય પરિતૃપ્તિ.

ભવ્યતા

આપણા સૌમાં રહેલા અંતરાત્મામાં રહેલો વિલસી રહેલો પરમ આત્મા પરમ સુંદર, પરમ સમર્થ, પરમ શિવ સિધ્ધિ રૂપે પરમ સત્યની સમીપે આપણને સૌને નવા સ્વરૂપે, નવલા વર્ષે લઈ જાય એવી પ્રભુ પ્રાર્થના.

- જીવનનું સૌંદર્ય સત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થવામાં અને સત્ય સદા મંગલમાં પરિવર્તિત થયા કરે, એવી મહેચ્છા.

- તપસ્યા વિનાની તૃપ્તિ જીવનમાં આવતી નથી. તપસ્યાનું સ્વરૂપ સમજીએ તો એ જ તૃપ્તિ. એક શિખર ચડ્યા એટલે સામે બીજું શિખર તૈયાર અને વણથંભી કૂચ એનું નામ જિંદગી. એકવાર અચકાયા તો પથ્થર બની જવાના. જીવન એટલે એક પછી એક વિકાસની પરંપરા. આપણે જડ થતા ન જઈએ એ માટે પરમાત્મા વારંવાર આઘાત આપતા થાકતા નથી. ઉલ્લાસનું ગાન બને. દુઃખ ચગદી ન નાંખે. પણ પોતાનામાંથી બહાર આવવાનું આહ્વાન બની જાય. આપણે જીવનનો જીવનથી જવાબ આપવાનો છે. નિર્ભિક હૃદય અને અદમ્ય ઉત્સાહથી. બધા જ સુખ દુઃખને છેવાડે તો બહાર જ નીકળી જવું પડે! અનંત અવકાશ સમા વધુને વધુ ક્ષિતિજને વિસ્તારતા જવાનું છે. સૌંદર્ય જ્યાં સત્ય પ્રતિષ્ઠિત થાય અને સ્વયં જ્યાં મંગલમાં પરિવર્તિત થયા કરે.

- જીવનના મહાપ્રવાહમાં આપણી નાની મોટી આરતનું ઝરણું મેળવી ઇચ્છીએ તો આઘાત-પ્રત્યાઘાત રહે જ નહીં. આઘાત એટલે આપણી જ અફલિત ઇચ્છાનો પ્રત્યુત્તર - પણ આઘાત એ પરમતત્ત્વનો પ્રેમાળ સ્પર્શ છે, જાગૃત થવા માટે. વધુ વિશાળ જીવન ભણી ગતિ કરવા માટે આઘાત વિના માણસની જડતા જતી નથી. દુઃખના ફણીધરને માથે જીવનનો મણી ઝળકે છે.

માણસ પર પરમની કૃપા અનરાધાર વરસી રહી છે. છતાં સતત યંત્રણાની નાભિમાં એના જીવનનું કમળ વિકસિત થયા કરે.

ભલે સળગી મરાય, પળે પળે પ્રાણની વાટને ઊંચી કરીએ.

આગ લગાડીએ પછી તેજનું નૃત્ય પ્રકટશે. આ અનંત બ્રહ્માંડમાં નિબિડ ગહન અંધારમાં જે પ્રકાશનું નૃત્ય ચાલે છે તે આપણા અંતરમાં પણ છે. આનું નામ જીવન. આ જીવન અનંતની અગ્નિ શિખા જ બની જશે.

- આપણું નવું વર્ષ કદી જૂનું થાય જ નહીં. રોજનો સૂર્યોદય જેમ રોજ નવો લાગે, એમ આપણાં અંતરનું જાગરણ થઈ જાય તો બહારના સૂર્યોદય કરતાં જીવન અનેકગણું સુંદર અને તેજોમય બની જાય. કારણ એમાંથી જ્ઞાન અને પ્રેમના કિરણો પ્રસરે. અંતરપટ પર પડેલો પડદો હટે એટલે પ્રકાશ જ પ્રકાશ. છેલ્લો મૃત્યુનો પડદો પણ હટી જાય એ ‘જીવન જ જીવન.’

- પરિસ્થિતિના પલટા તો બળદની ઘાણી,
પોતાનો પલટો એ જ મુક્તિનો મારગ.

- જીવનનું ચક્ર તો ફરતું રહે છે, સ્નેહ સભર નાનકડાં કાર્ય તારાની જેમ પ્રકાશિત થાય, એક નાની વસ્તુ પણ અસીમને આંબી જાય, એટલું જ નહીં. અસીમના સકળ વૈભવને પોતાનામાં સમાવી શકે, પૂર્વના બારણામાંથી સવારનો પ્રકાશ, સવારનો કાચો સોનેરી તડકો અંતરને ભીંજવી જાય અને અંતરમાંથી ઉઠતો સ્વર, જાણે કિરણનું ઝરણ બનીને વહી નીકળે.

- આ અનંત બ્રહ્માંડોના વિસ્તારમાં મનુષ્યનું શું ગજું? એ તો અનંતનો સ્વામી, મનુષ્ય આટલો ક્ષુદ્ર અને ક્ષણજીવી, અન્ય મનુષ્ય સાથે નેહના નાતાથી જોડાયેલો છે. આ જ તો છે જીવનનું મહા આશ્ચર્ય? મનુષ્યનું ક્ષુદ્ર જીવન ત્યારે અપાર મહિમા ધારણ કરી લે.

- દુઃખ, વ્યથા, આઘાત-સંકટો આ આવરણો ભેદવા માટે જ પ્રભુ મોકલે છે. ભયંકર વેદનાની આગમાં ઝબકોળી તે પોતાના

અત્યંત પ્રિય સંતાનને પરિશુદ્ધ કરવા માંગે છે. આ પરિશુદ્ધિ એજ તો પરમાનંદ. વેદનામાં પણ આનંદનો ઉઘાડ. Where there is love, there is only suffering. આ દર્શન આપણા જીવનનું ભાથું બની રહો.

- ભીતર મારો ભાણ જાગે ને ભીતર વાય છે વહાણું,
સત્ય બને સૌંદર્ય ભણીની યાત્રામાં એક પૂર્ણતાનું સૂત્ર.

- આ પૃથ્વી પરનું જીવન વેદના વિના ઉપર ઉઠતું નથી. આગ એટલે પ્રકાશ, ભવ્યતાના શિખરો હંમેશા કરુણતાની ઊંડી ખીણમાંથી ઊભા થતાં હોય છે. ખરી કરુણતામાં જ ભવ્યતા ભરેલી છે. આ જગત આંસુની ખીણ જેવું જ છે. તેના પર પરમ શક્તિના સહસ્ત્ર કિરણો વરસે છે, એટલો જ જીવનમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લાસ. પરમના તેજને ઝીલવાની શક્તિ પ્રભુ બક્ષે.

માતૃત્વ

મા એટલે મમતાની મૂરત. માનો સ્નેહ ઝરો કદી ખૂટે નહીં. પોતાના જણ્યા માટે છેલ્લા શ્વાસ સુધી રણઝણ્યા કરતી ઝંકૃત ઝાલરનું નામ જનેતા અને આ જ મમતા પછી કોઈના યે પણ સંતાન માટે વરસતી થાય, એટલે જ અનન્વય અલંકારના સદાબહાર ઉદાહરણરૂપ બની જાય તે મા. સ્વાર્થ રહિત, કેવળ વહાલ કરતી, સતત ખ્યાલ કરતી અને સદા યે ન્યાલ કરતી મા. સાચા સનાતન સુખનું સરનામું છે મા.

માના હાથના ટીપેલાં રોટલાના બટકે બટકે અમૃતનો અનુભવ થાય. હોટલની હઝારો રૂપિયાની થાળીમાં યે ધરવ ન થાય. માના ખોળાની હૂંફ અન્ય ક્યાં મળવાની? માનો મમતાળો હાથ માથે વાળમાં ફરે ને માના ખોળામાં નિરાંતવી નિંદર આવી જાય. મા એટલે તીરથ ધામ. શિવત્વની જેમ માતૃત્વ પણ નિર્વિકલ્પ છે.

જીવનના ઓરસિયા પર ખુદની કાયા ઘસી ઘસીને પરિવારને મહેકતો રાખી શકે એવી શક્તિ સ્વરૂપા છે મા. દુઃખમાં સાંભરે મા અને ભૂખ લાગે ત્યારે એ મા જ સૌ પ્રથમ સાંભરે. ઠોકર લાગે, મોંમાંથી શબ્દ સરી પડે ઓ મા! માતાનું મમત્વ જ મહિમાપાન છે. મમત્વ અને માતૃત્વ એકબીજાના પર્યાયરૂપ છે, એ સત્ય જીવનમાત્રની અનુભૂતિ છે. સંસારમાં માતૃત્વનું સત્ય એ એકમાત્ર એવું સત્ય છે જે મધથીયે મધુર છે. શું જીવનદાત્રી માનો મહિમા ફક્ત મધર્સ ડેને દિવસે જ યાદ કરવાનો? એનું સ્મરણ અહોરાત્ર, શ્વાસે શ્વાસે થયા કરશે. શિવત્વ માટે વર્ષમાં એક જ શિવરાત્રી છે, પણ માતૃત્વ માટે નવ નવ દિવસની નવરાત્રી છે. સંતાન દેશ-પરદેશ વસે પણ મા કદી સંતાનથી આઘી રહી જ ન શકે. એના હૃદયમાં સંતાન માટે સતત અમીધારા વહેતી જ રહે છે. માની ગરિમા આકાશની ઊંચાઈથીયે વિશેષ ઊંચી છે.

મા એટલે મીની કોમ્પ્યુટર. પતિના હાથરૂમાલ, મોજાં, ટુવાલ

બાથરૂમમાં મૂકે, ટિફિન ભરે, બાળકોનું લંચ બોક્સ ભરે. બાળકોને ગણિતના આંક મોઢે કરાવે. લોટ દળાવે, સાસુ-સસરાને આયોડેક્સ ચોળી આપે, એમના ચશ્મા શોધી આપે. વાણિયાના બીલ ચૂકવે, સગાંવહાલાંનો વ્યવહાર સાચવે અને તો યે પતિ હિસાબ માંગે ત્યારે પટોપટ હિસાબ પણ આપે. એ ઘરના બધાની સગવડ સાચવે, પણ ઘરની કોઈ વ્યક્તિ એને પૂછતી નથી કે તેને શું જોઈએ છે! એ થાકી જતી હશે, એવો વિચાર પણ કોઈ કરતું નથી. જાણે સર્વસ્વીકૃત હકીકત છે કે મા કદી થાકે જ નહીં. સ્ત્રી થાકવા માટે, પોતાની જાત માટે સર્જઈ જ નથી. એ હજારો પડકારો ઝીલે છે. ચૂં કે ચાં કર્યા વિના. એ જીવ્યે જાય છે, જીવ્યે જાય છે બીજા માટે, એ પોતાના માટે જીવતી જ નથી.

આંખોમાં સોનેરી સ્વપ્ના ભરીને એક કન્યા પરણે છે, પરાયાને પોતાના કરે છે. બેટી, બહેન, વહુ, કાકી, મામી અનેક રોલ ભજવે છે. પોતાના અસ્તિત્વને વિસારીને. છે કોઈને કદર છે આવી સ્ત્રીની? મા છે ને, એની ફરજ છે. શું આપણી કોઈ ફરજ નથી મા પ્રત્યે?

દરેક સાસુ એવું વિચારે કે મારી પુત્રવધૂ એકદમ કલ્યાગરી હોય, સહેજ પણ અવાજ ન કાઢે, ચૂપચાપ ફરજ બજાવે. આવું પોતાની દીકરી માટે વિચારી શકે? દીકરીની સાસુ આવું જ વિચારતી હશે ને? બસ વહુની બેટરી ફૂલ ચાર્જ કરેલી રહેવી જોઈએ. ગમે તેવા મુડમાં હસતે મોઢે કામ કર્યા કરે.

સ્ત્રીએ કેટકેટલા મોરચે લડવાનું હોય છે! પરિવારનું સ્ટેટ્સ જાળવવાનું છે. મોભો જળવાઈ રહેવો જોઈએ. એણે પોતાની જાતને સતત બદલ્યા કરવી પડે. અનેક ચેલેન્જ આવે, દરેક પડકારને વહુએ સ્વીકારી લેવો પડે. વડીલોની વ્યાખ્યાઓ, માન્યતાઓને સ્વીકારી લેવા પડે. પરિવર્તન પોતાની જાતમાં લાવ્યા કરવું પડે. પરિવારમાં એડજસ્ટ થવા માટે. એનામાં જે ઊર્જા છે તે સતત પ્રવાહિત, ગતિમાન રહેવી જોઈએ. લીડરશિપ સાસુજીના હાથમાં રહે, સાસુજીની જીભડી અને વહુના હાથપગ ચાલતા રહેવા જોઈએ. ઘરની બધી વ્યક્તિને ફરિયાદ

કરવાનો હક, વખોડવાનો હક. આજે રસોઈ બરાબર ન હતી, પણ સ્ત્રીને કોઈ હક નથી, પરિવારની કોઈપણ વ્યક્તિ વિશે વાત કરવાનો. એણે સતત સ્વીકારની ભાવના જ કેળવવાની છે. સ્ત્રીની શક્તિને પણ કોઈ મર્યાદા હોઈ શકે એ સ્વીકારવા આપણે તૈયાર નથી.

સ્ત્રીની બુદ્ધિ એની પગની પાનીએ. એનામાં આવડત નથી. બુદ્ધિ નથી, ટેલન્ટ નથી. બસ એણે તો કઠપૂતળીની જેમ જીવવાનું. સાસરિયાનો અત્યાચાર મૂંગે મોઢે સહી લેવાનો. સ્ત્રીની દુશ્મન સ્ત્રી જ બની રહે છે. સાસુ-નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીને હલકી ચીતરે છે. તેમાં ઉપર કડપ રાખે છે. ખુદ માએ દીકરીને દબાવી દીધેલી. પારકે ઘેર જવાનું છે. સાસરે જઈ આમ જીવવું પડશે, ત્યાં જીભડી નહીં ચલાવતી. પોતાની માન્યતાઓ, રૂઢિઓ, પરંપરાના નામે જડ થઈ ગયેલા, જુનવાણી વિચારો નવી આવેલી વહુને માથે થોપવાના પ્રયાસો થાય છે. સ્ત્રીએ કોની સામે લડવાનું? પિતા, પતિ કે પુત્ર સામે, મા કે સાસુ સામે? સજ્જનતા દાખવવી, સ્નેહાળ થવું. ક્ષમાશીલ થવું એ સ્ત્રીની ફરજ છે. કારણ સ્ત્રીનું હૃદય પુરુષ કરતાં ઋજુ હોય છે.

સ્ત્રી જેટલી ઋજુ છે એટલી જ વિશેષ મક્કમ થઈ શકે છે. સંતાનોના રક્ષણ કાજે રણચંડી પણ બની કે છે. અત્યાચારોની સામે અવાજ ઉઠાવવાની એનામાં પ્રચંડ તાકાત છે. એનામાં સર્જનાત્મક શક્તિ સંઘરેલી પડી છે. હવે સ્ત્રી જાગૃત બની છે. સ્વત્વ, અસ્તિત્વને ઉજાગર કરવા એ સજાગ બની છે. પણ એ મા છે, તેથી બીજાના હૃદયને ઠેસ વાગવા નથી દેવી. એનામાં નમ્રતા છે. ઋજુતા છે, પણ એ ભૂલવાનું નથી કે એનામાં દૃઢતા પણ છે. વખત આવ્યે ભલભલી પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શકે તેટલું દૈવત તેનામાં છે, તેથી જ તો એ સૌથી અલગ છે. વિશેષ છે. જુદાપણું જન્મથી નથી મળતું. જાતે કેળવવું પડે, મેળવવું પડે. ‘યા દેવી સર્વભુતેષુ માતૃરૂપેણ સંસ્થિતા’ કહી માતૃત્વનો મહિમા ગાઈએ છીએ.

મા આખા પરિવારને જોડીને રાખે છે. મા જાય એટલે સૌને જોડતી વચ્ચેની એક કડી જ તૂટી જાય છે. ‘ભર રે ઉનાળે મારી છાતીની અંદર, જાણે ધોધમાર ચોમાસું બેઠું, માનું તે વહાલ આજ આળસ મરડીને થયું બેઠું.’

જગતના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં શિખર પર બેઠેલાં માણસ માટે પણ માતાનું સ્થાન ઊંચેરું હોય છે. ખુદ ઇશ્વરને માના ખોળામાં આળોટવું ગમે છે, એની આંગળી ઝાલીને ચાલતા શીખવું પડે છે. માનું દૂધ પીને એની જીવનયાત્રા શરૂ થાય છે. કોઈ મા બાળકને મોટું કરવામાં ઉપકાર નથી કરતી. એ તો એનો અંતરનો સંતોષ છે, અંતરનો ઉમળકો છે.

સ્ત્રી મા બને - એક સાધના અને સ્ત્રીત્વનું જાણે ચરમ શિખર એને પ્રાપ્ત થાય છે. મા બનતાં પહેલાં સ્ત્રી અવિકસિત કળી સમી હોય છે. મા બનતાની સાથે જ એ કળી પુષ્પ જેવી પૂર્ણ વિકસિત, સુવાસિત પુષ્પ બની નિખરી ઉઠે છે, જ્યારે એ ગર્ભધારણ કરે છે, જાણે એની કૂખમાં કશુંક મૂલ્યવાન, જણસ જાળવીને એ જીવતી હોય એવી ખુમારી એના મુખ પર પ્રગટ થાય છે.

મા એટલે માત્ર નામ કે સંબોધન નથી, પણ મા એટલે માનવતાનું મહાતીર્થ છે. જેમને માની વાત્સલ્યભરી અનુપસ્થિતિની યાદ સતાવતી નથી તે કમભાગી છે. સાચેસાચ જેમણે માના પ્રેમને ઝીલ્યો છે. છાતીએ વળગીને અમૃતધારા પીધી છે, ડગલે ને પગલે જેણે માની મમતાનો સ્વાદ લીધો છે, એના હૃદયમાં પોતાની દિવંગત માતાની સ્મૃતિનો એટલો તો જુવાળ જાગે છે તેને માને જોવા-મળવાની એટલી તલપ અને સરસ-તરસ લાગે છે કે લાખ લાખ પરબોનું પાણી પાવામાં આવે તો યે એની તરસ છીપાતી નથી. માની છાતીમાં એના સંતાનો માટે વહાલપનો દરિયો ભરેલો હોય છે. મા જાય તો જાણે સૂરજ હોવા છતાં ધોળે દિવસે અંધારું છવાઈ જાય છે. મા મરી જાય પછી પાલવથી આંસુ લૂંછનારું કોણ? મા મરી જાય તો માત્ર એક વ્યક્તિ નહીં, મમતા અને વાત્સલ્યનું આખું એક જગત ઉજડ બની જાય. માનું સ્થાન આખા જગતમાં કોઈ લઈ શકે નહીં. મા જાય એટલે માથેથી એક શીતલ છાયો કે ઘરનું છાપરું ચાલ્યું જાય. બાપને ભલે ઘરનો મોભ માનવામાં આવતો હોય, પણ છજું અને છાપરું તો માત્ર મા જ બની શકે.

સુખની સમજણ

આઈસક્રીમ ખાવામાં આનંદ મળે, પણ માંદા પડવાનું દુઃખ ઊભું છે. દુઃખ ઉપર મન ફોકસ કરીએ. ક્ષણિક આનંદ ભોગવવાનું કોને ભોગે? અંતે દુઃખરૂપ થનારા આનંદને ભોગવતી વખતે જાગૃતતા જરૂરી. કોઈ પણ કર્મ અત્યારે આનંદ આપે. પણ ભવિષ્યમાં તેના મળનારા ફળ વિશે-પડનારા બંધ વિશે વિચારો. માન્યતામાં લાવો. જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે મારા કર્મોનું જ ફળ છે. જાગૃતતા વગર ગાડી ચલાવીએ તો કાં બોડીને કાં એન્જીનને સ્કેચીસ પડે. કાં ગોબા પડે. મન સુધી પહોંચેલી વિકૃતિઓ આત્મા સુધી પહોંચશે જ. ઘરનાં-કુટુંબના-છોકરા માટે કરાતાં કર્મ પણ એવી રીતે કરો. માઈનસમાંથી પ્લસ સુધી પછી -થતાં જવાનું છે. When you are comfortable, be happy with yourself. જ્યાં ટ્રાફિક પોલીસરૂમ નથી ત્યાં બેફામ બનીએ. બહારગામ જઈએ. રૂલ વગર જીવીએ. મરજી મુજબ પણ કેટલા દિવસ? સેલ્ફ ડીસીપ્લીન જરૂરી છે જ. જિંદગી મધ્યસ્થ ભાવે જીવવી એ નોર્મલ સ્વભાવ છે. વિકૃતિમાં હોઈએ. ત્યારે પ્રોબ્લેમ દેખાય. જનરલી આપણે ઓકે હોઈએ છીએ. વિકૃત માણસને બધાની બીક બેલગામ-બેફામ જીવે. આપણે શારીરિક-માનસિક, આધ્યાત્મિક વિકૃતિથી પીડાઈએ છીએ. જનરલી શાંત-સ્વસ્થ નોર્મલ હોઈએ છીએ. વિકૃત ગુસ્સો કરીએ ત્યારે કોઈ શાંત પાડનાર જોઈશે. લીમીટ બહારનું ન કરવું. વિવેકમાં રહેવું. નોર્મલ હોઈએ તો બીજા ગુરુની જરૂર નથી. માણસ જ્યારે પોતાનામાં આવી જાય. ત્યારે એને પોતાની અંદરથી જ ભૂલો સમજાય. ગુસ્સામાં, દર્દમાં, Excess થાય પછી અંદરથી જ ખબર પડે કે હવે બહુ થયું. સંવેદના જ કહેશે કે How much enough for you. આત્મા મારા માટે, મારા થકી છે, મારા દ્વારા- આ બધાં દુઃખો ઉત્પન્ન થયેલાં છે.

(૧) જે સુખ મને સતત જોઈએ છે એ મને કોઈએ લેવા દીધું નથી કે મળ્યું નથી. દા.ત. ઉંઘવાનું, જમવાનું. તે જ્યારે chance મળશે છૂટ મળશે ત્યારે ય કેટ કેટલું ઉંઘી લેવાનું કે જમવાનું? નથી મળ્યું એનું દુઃખ-એવાં-ભ્રમમાં દુઃખી થયા કરીએ. બીજા જેટલું સુખ મને નથી. એ ભ્રમમાં દુઃખી થઈએ. મળી ગયા પછી Excitement રહેતું નથી. નોર્મલ રહીએ.

(૨) જે વસ્તુ જ્યાં મળી, જેવી રીતે મળી એમાં સુખ માણો. મળેલા so called સુખની પૂરેપૂરી અનુભૂતિ આપણે કરતાં નથી. સુખ હાથવગું દેખાય કે વિશેષ સુખની ઝંપના કરવા માંડીએ. Saturated point ની અનુભૂતિ કરતાં નથી. બાલજીવો ગમે ત્યાં જાવ ત્યાંથી અજંપો લઈને આવે. જન્મ્યા કે મરણની તૈયારી, મર્યા કે જનમવાની તૈયારી. જન્મ્યા કે પછી સાંજની તૈયારી. ચક્ર ચાલ્યા જ કરે. હોવાપણું અને નહોવાપણું સાથે સાથે-શરીરનું યંત્ર-શ્વાસ લીધો કે બીજો શ્વાસ લેવા ઉચ્છવાસ કરવાનો. ખાલી થવું-ભરાવું-એ જગતની અનિત્યતા છે. સંતોષ નિત્ય નથી. ઇચ્છા કરવાવાળો આત્મા કાણાવાળી ડોલ જેવી, ભરાય તેવી ખાલી થાય.

(૩) દુનિયાનું દરેક સુખ relative છે. મારું ઘર-સુખ ક્યાં સુધી સારા છે. જ્યાં સુધી બીજાનું વિશેષ જોયું નથી. Nothing is absolute. socialisation grossess relative છે. absolute formમાં કોઈ ચીજ નથી. આજકાલ કંઈ ડીઝાઈનનું કેવું કાપડ ચાલે છે તેવું લઈએ. કેવું જોઈએ, એ વિચારવું જરૂરી છે. જે વિચારતા નથી. અજ્ઞાનમાં સમાજમાં ગતાનુગતિક ચાલે- વિચાર જ નથી કરતાં, set જ થવાનું છે. તેથી સાચું જ્ઞાન મેળવવાની ઝંપના નથી. બધા બીજાને ખુશ સુખી રાખવા પ્રયત્નો- So called છતાંય બધા દુઃખી-તો આપણે ખોટા ક્યાં પડ્યાં?

વહુ આવી સુખ આવ્યું. સાથે ધાર્યું ન થવાનું દુઃખ. વહુ સાસરે આવી અને સુખમાંથી દુઃખ શરૂ. ક્યાંય Satisfaction નથી. અજ્ઞાનથી દુઃખી. બધાની feedback લો. તમારાથી બધા દુઃખી છે. આપણને સતત બીજાઓ માટે complaint છે. બીજાને આપણા માટે. every sation has unhappiness less happiness.

(૪) આપણને જે સુખ જોઈએ છીએ, તે આપણી અપેક્ષાએ. દા.ત. છોકરાને ભણાવી મોટો બનાવ્યો છે. છોકરો તમારે લીધે દુઃખી છે. ભણવું પડે છે તેને પરાણે.

જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે કહેવા માટે, કબુલ કરવા મોડા પડીએ છીએ. તેથી પાછળ પિતૃ તર્પણ કૃતજ્ઞભાવ. વડીલો ગયા પછી અફસોસ. interaction two way traffic જેવું, બંને પક્ષે સંપૂર્ણ સુખ નથી. વસ્તુ જેવી છે તેવી સમજવાની શક્તિ તે વિવેક. બીજા માટે સહિષ્ણુતા કેળવો. બીજાને સાંભળવા જેટલી સહિષ્ણુતા કેળવો.

હું મારા કર્મની જવાબદારી લઈ શકું, ફળની નહીં. બીજાના પ્રતિભાવ અલગ હોઈ શકે. સેવા કરીએ. આપણું appreciation કરવું જોઈએ એવી અપેક્ષા એ તો બીમારી છે, વખાણ કરે તો કહીએ કે ઉપરછલ્લું. આમાં અજ્ઞાન ભર્યું ભર્યું હોય તો. સુખ-અપેક્ષા ક્યાંથી સંતોષાય! અવળચંડાઈ વધારે તેટલા દુઃખ વધારે. હું વિચારું એમ થાય તો જ હું રાજી. આ રમત રોજ રમ્યા કરીએ. અંતે દુઃખી એના કરતાં હું જે કરું તે શુભભાવથી. પ્રત્યાઘાતની જવાબદારી મારી નથી, ૫૦ ટકા દુઃખ discomfort ઓછા થઈ જશે. બીજા માટે કરીએ તે નિરપેક્ષ ભાવથી. best કરવાની ભાવનાથી કરો. બીજાને શું માફક આવે છે પ્રમાણે કરો. માફક આવે કે ન આવે તે તેમનો પ્રશ્ન છે. સંસારની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ દુઃખદાયી છે. વિવેકથી જીવો. આનંદ મેળવો.

સંસારનું ચક્ર એવું છે. demand વધુ છે. સપ્લાયવાળા ઓછા. સંસારચક્ર ગતિમાન છે. જગ્યા પૂરવા બીજા તૈયાર છે. આપણે ફોગટ દુઃખી થઈને વળગ્યા કરીએ. સંસારમાં બધું continuity માં ચાલે છે. તમારા પૈસા-જ્ઞાન-શક્તિ હોમાયા કરશે. ઉંઘી દિશાના કરેલા પ્રત્યેક પુરુષાર્થ નુકસાનકારક. goal કંઈક, કામ કંઈક કરો. મરેલી ઇચ્છામાંથી બીજી ઇચ્છા પ્રકટવા કરે. માબાપની અધૂરી ઇચ્છા બાળકો પૂરી કરે. ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થતી નથી. એકનું શબ પડ્યું હોય ત્યાં જ આત્માની બીજે જન્મવાની તૈયારી રિયાલીટી આ જ છે. સગવડ આવી કે હવે શું ઓછું પડવાનું એની ચિંતા ચાલુ. સરવાળો કરો તો દુઃખ જ જોઈએ

છે. સુખ છે પણ આદત દુઃખના પોટલા બાંધવાની. છોકરો આજથી ગાંઠતો નથી. વહુ આવશે તો શું થશે. અરે ત્યારે જે થાય તે. આજે તો સંતોષ માણો. પ્રત્યેક ક્ષણ-વિવેકથી જ્ઞાનથી balanceથી વિચારી આનંદ માણો. સત્યને પકડો. દૃષ્ટિ કેળવો. સમજણથી વિવેકથી આત્મસાત્ કરો કે મારે જે કરવાનું છે તે કરવાનું. સુખની અપેક્ષા રાખ્યા વગર. unless I am not in contrl of myself. એક વખત વિવેક આવી જાય તો આ જ સંસારમાંથી સુખ-આનંદ મેળવી પ્લસ થઈ શકીએ. અજ્ઞાનની ભૂમિકાને સત્ય સમજી પકડી ન રાખો. છોડી દો. ઉપરના આનંદની અનુભૂતિ માણી નથી શકતા ત્યાં સુધી સસ્તા આનંદને પકડી રાખીએ છીએ. ઉત્તમ ચીજને પકડો-માણો. ક્લુલ્લક મજાને છોડવાનો ડર શા માટે? કયો અનુભવ સારો, કેવી જાતના સુખો છે! તુલના કરો. જીવનનું સુખ જાતે શોધી લેતા શીખીએ. સૌની પોતપોતાના સિદ્ધાંત હોય છે, પોતપોતાની રીતે જીવવું છે, સુખી થવું છે અને અન્યને સુખી કરવા છે.

સ્વધર્મ

પ્રત્યેક સૂર્યાસ્ત નવું અંધારું મૂકતો જાય છે.

પ્રત્યેક સૂર્યાદય નવું નજરાણું લેતો આવે છે.

એક વક્તા બોલી રહ્યા હતા. તમે તમારા 'સ્વ'ને ઓળખો.

એક શ્રોતાએ પૂછ્યું, તમે તમારા 'સ્વ'ને ઓળખો છો ખરા? સ્વને ઓળખવો સૌ માટે જરૂરી છે. પણ 'સ્વ'ની ઓળખ મને નથી એની ખબર આપણને હોવી જોઈએ. આપણા અજ્ઞાનની જાણ આપણને થાય તો જ અજ્ઞાતને જ્ઞાત કરવાની તાલાવેલી લાગે. એ માટે અધ્યાત્મ માર્ગના અદના મુસાફર થવું પડે. અથડાતા-કુટાતા આગળ વધતા રહેવાની ત્રેવડ કેળવવી પડે. વહેલી પરોઢે થોડું થોડું અંધારું હોય, અજવાળું પ્રકટતું જાય તેમ તેમ માંઘલાને આનંદથી છલકાવી દે, ઉજાસથી અંજવાળી દે. જીવનની આખરી ક્ષણો પણ આવી ઓતપ્રોત હોય તો જીવન ધન્ય બની જશે. જીવનની ગુણવત્તાને લંબાઈ પહોળાઈ સાથે લેવાદેવા નથી. એમાં કેટલી ઉંડાઈ છે એ જ આપણને ગૌરવ અર્પશે. જીવન અને મૃત્યુ અન્યોન્યમાં ઓતપ્રોત થઈ જવા જોઈએ.

જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના પ્રયાગરૂપ ગીતા આપણને કર્તવ્યનું, જ્ઞાતવ્યનું, ગંતવ્યનું અને પ્રાપ્તવ્યનું ભાન કરાવે છે. તેમાં શાશ્વત મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા છે. ગીતા એટલે કૃષ્ણનું જીવનસંગીત. સંગીત એટલે પરમ સત્, શાશ્વતીનું સુમધુર દિવ્યજ્ઞાન. આપણા સમગ્ર અસ્તિત્વના સૂર મેળવવા સૌએ મથવાનું છે, જેથી સકલ ચેતનામાં આનંદ પ્રસરી રહે, જીવન સંપૂર્ણપણે સંવાદમય બનાવવું પડે, જીવન આનંદ-શોક, પ્રેમ-ધિક્કાર, જેવા અસંખ્ય દ્વંદ્વોથી ભરેલું છે. આ દ્વંદ્વો જ વિસંવાદની જનની છે. સારંગીના સૂર મેળવવા સહેલા હોય છે. પણ માનવ-ચિત્તની સારંગીના બધા જ સૂર મેળવવા, ખીલવવાની અપેક્ષા આકાશકુસુમવત્ છે.

જીવનસંગીત પ્રકટાવવા પારદર્શી થવું પડે. નીતર્યા, નિર્મલ થવું પડે. પ્રેમ એ એવો સેતુ છે જે માનવનું ઇશ્વરીકરણ કરી દે છે. પરમ પ્રેમ એ જ પરબ્રહ્મ. પ્રેમ એ જ સત્ય, પ્રેમ એ જ સૌંદર્ય. પ્રેમ એ જ શિવ અને પ્રેમ એ જ ઇશ્વર.

આજના ત્રસ્ત, ગ્રસ્ત, સ્ટ્રેસના જમાનામાં માનવજાત શાંતિની ઝંખના સેવી રહ્યો છે. સમગ્ર માનવજાત વિષાદયુક્ત અવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. એક બાજુથી વિજ્ઞાન જીવનનો આનંદ અર્પે છે. બીજી તરફ વિજ્ઞાનની વિનાશકારક શોધો સર્વનાશના ડાકલા વગાડી રહી છે. આવા વિષાદને વિશ્વશાંતિયોગમાં પલટી નાંખવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે.

યોગ એટલે પરમ તત્ત્વ સાથેનું અનુસંધાન. આસક્તિ વગરનું કર્મ એટલે કર્મયોગ. અકર્તાભાવ રાખીને, ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખી અનાસક્ત ભાવે કર્મ કરવા. જ્ઞાનનો ભાર ત્યજી હળવા થવાનું છે. જેથી અંદરની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય. સમગ્ર જગત કૃષ્ણમય છે. એના થકી ભાવનાનો ચેતોવિસ્તાર થાય છે. અને આંતરવૈભવ પ્રકટ થાય છે.

ભક્તિયોગ એટલે પ્રેમને માર્ગે પરમ સમીપે પહોંચાડનારો યોગ. ભક્તિ એટલે પ્રેમયોગ, હૃદયયોગ. મૂળતત્ત્વમાં ભક્તિનું રસાયણ ભળે અને ગૌરવવંતું સ્વરૂપાંતર થઈ જાય. પ્રવાસમાં ભક્તિ ઉમેરાય યાત્રા બને. ભોજનમાં ભાવ ઉમેરાય, પ્રસાદ બને. શ્રમમાં ભક્તિ ઉમેરાય ને શ્રમયજ્ઞ બને. નિરાહારમાં ભક્તિ ભળે ને ઉપવાસ બને. મકાનમાં મમતા ઉમેરાય ને મંદિર બને. પથ્થરમાં ભક્તિ ઉમેરાય ને શાલિગ્રામ બને, ત્યાગમાં ભક્તિ ભળે ને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય. કર્મફળ ત્યાગ વત્તા ભક્તિ એટલે શાંતિ. જીવનમાંથી સત્ને તારવવું પડે. એને તારવવું પૂરતું નથી એને જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવું પડે. સત્માંથી જે સત્ય પ્રકટે તે થકી જીવન શ્રદ્ધાનું નિર્માણ થાય અને એ જીવનશ્રદ્ધા એ જ જીવનસત્ત્વ.

કિનારો અને હોડીનો ત્યાગ કરી નદીમય બની જઈ આખરે નદી બની જવાની અવસ્થા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણે ગુણોની પારનો પ્રદેશ તે ત્રિગુણાતીત અવસ્થા. શ્રદ્ધાની સંપૂર્ણ પરિણતિ એટલે

શરણાગતિ. એ દ્વારા જ શાશ્વતી સાથે અનુસંધાન રચી શકાય. કૃષ્ણ એ જ આપણી પરમ ગતિ, પરમધામ. શ્રદ્ધાદીપને સતત પ્રજ્વલિત રાખી કૃષ્ણાભિમુખ બની રહીએ તો જ પરમસમીપે પહોંચી શકાય.

રામાયણ અને મહાભારત એ આપણા મહાન ગ્રંથો છે, મહાકાવ્યો છે, એ આપણા મૂલ્યવાન ગ્રંથ છે.

ગીતાના કૃષ્ણ યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે. એ સર્વલાઘટ બની, જીવનમાર્ગ ઉપર અજવાળું પાથરે છે ને વળી દીવાદાંડી બનીને દૂર રહ્યા રહ્યા પ્રત્યેક ક્ષણે આપણી જીવનનોકાને ખડક સાથે અથડાતી રોકે છે. એ વ્યવહારુ છે સાથે સાથે ઉદાત્ત છે, પ્રાચીન છતાં યે અર્વાચીન, હરપળે માર્ગદર્શક બને છે.

અર્જુન પોતાના મૂંઝારા કૃષ્ણ પાસે વ્યક્ત કરતો ગયો. કૃષ્ણે અપાર ધીરજથી કરુણા કરી એની શંકાઓ દૂર કરી જે આપણું ગીતામૃત છે. ગીતા એટલે કરુણામંડિત અને ઔદાર્યપૂર્ણ સખાભાવનું અપ્રિતમ કાવ્ય.

જીવનમાં ઊંડાણથી કર્શુંક પામવાની ઝંખના જોઈએ. એ માટે મરજીવા બની સાગરતળિયે ડૂબકી મારવી પડે. કુલ્લક બાબતોમાં જીવનજળને શા માટે હડોળી નાંખવું ?

જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ યોગેશ્વર છે, ભક્તિની દૃષ્ટિએ રસેશ્વર છે અને કર્મની દૃષ્ટિએ એ રાજેશ્વર છે. ત્રણે જીવનમાર્ગોના સમન્વય થકી લોકમહેશ્વર કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય.

શરીરરૂપી રાષ્ટ્રને ધારણ કરે, મામકા પાંડવાની ભેદબુદ્ધિ ધારે તે જીવ ધૃતરાષ્ટ્ર. આપણે છતી આંખે ધૃતરાષ્ટ્ર સમો અંધાપો નોતરીએ છીએ. મનનો અંધાપો. છતી આંખે આંધળા, છતે પગે લંગડા, છતે કાને બહેરા બની આપણે જીવતા છતાં મરેલા જેવી જિંદગી જીવીએ છીએ. ગીતા આપણને દૃષ્ટવ્યની, શ્રોતવ્યની, ગંતવ્યની, જીવનધ્યેયની ઝાંખી કરાવે છે. આપણામાં રહેલા ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધનને પિછાની અંતે આપણા અંતરમાં રહેલા કૃષ્ણાત્વને પામવાનું છે.

જીવન અવકાશ એટલે કરુણાક્ષેત્ર, કરુણાક્ષેત્ર એટલે આપણું કર્મક્ષેત્ર. મોહને કારણ કાયર ન બનાય. પણ જીવનની છેલ્લી ક્ષણો સુધી કર્તવ્યનું પાલન કરતા રહેવું. હૃદયદોષલ્પ, દુર્બલતા, કાયરતા ન જ શોભે.

આપણે તો કર્મક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર બનાવવું છે પણ એને માટે કૃષ્ણ સમા સારથી મળવા જોઈએ. એ માટે સ્વધર્મનું ભાન સહજપણે સતત રાખવું.

માણસના જીવનમાં વિષાદની પળ, મંથનની પળ આવે ત્યારે સ્વધર્મની કસોટી થાય. વિષાદ વ્યાપે. મંથન થકી વિશ્વશાંતિનું નિર્માણ કરવું પડે. નહીં તો યુદ્ધ થાય. કાળદેવતા સમગ્ર માનવસંસ્કૃતિનો સંહાર કરી મૂકે. દુનિયા સતત પ્રલય ડરથી જીવે છે. છતાં તેની ઝંખના વિશ્વશાંતિની છે.

દુનિયાએ બે વિશ્વયુદ્ધો જોયા છે. એની વ્યથાની કથા દિલને હચમચાવી મૂકે તેમ છે. સતત તાણ અનુભવતો માણસ કરુણાક્ષેત્રમાં બે સેના વચ્ચે ઉભેલા વિમૂઢાત્મા અર્જુન સમો એ વિષાદ અનુભવે છે. યુદ્ધના સમયમાં જ શાંતિનું મહત્ત્વ સમજાય. તાણાયુક્ત માણસને સ્વસ્થતા મેળવવા ‘યોગ’નો આશ્રય લેવો પડે. અર્જુનનો વિષાદ એ આપણા સૌનો પોતીકો વિષાદ છે.

અણુ મિસાઇલને કારણે જગત આખું થોડા જ સમયમાં નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ જશે. કાં તો અતિ ઠંડી અથવા અત્યંત ઉષ્ણતામાન થકી આખું વિશ્વ ગેસચેમ્બર સમું બની જશે. સહજીવન કે સહમૃત્યુ બે વચ્ચે હવે જગતમાનવીએ પસંદગી કરી લેવાનો સમય પાકી ગયો છે. યુદ્ધને અંતે કોઈ વિજેતા નહીં હોય-ફક્ત કબ્રસ્તાનો દેખાશે. ભેદબુદ્ધિ ટાળી, વિષાદયોગને વિજય યોગમાં પલટાવી નાંખવાનો છે. મોહ ટાળી, પોતાના અસલ સ્વ-ભાવ, અસલ સ્વ-રૂપ ઓળખીએ તો અસલ સ્વ-ધર્મ પ્રકટશે. જ્ઞાનમાર્ગે જ અસલ સ્વ-રૂપ પ્રીત થશે. ભક્તિમાર્ગે પોતાનો અસલ સ્વ-ભાવે પમાશે અને કર્મમાર્ગે અસલ સ્વધર્મ પામી શકાશે. એ માટે વિચારયાત્રાને ભાવયાત્રા ભણી લઈ જવી પડશે. બંધનથી મુક્તિ ભણી પ્રયાણ કરવું પડશે.

મૃત્યુમય જીવન કરતાં જીવનમય મૃત્યુ વધુ બહેતર.

મહાભારતનો સાર એટલો જ કે વિનાશને અંતે મળતો વિજય સવાયો વિષાદ પ્રેરશે. તેથી જ વિશ્વશાંતિ એ જ આખરી ઉપાય.

ઋણાનુબંધ

પરિવર્તનનો પવન ફાસ્ટ ફાસ્ટ ફૂંકાઈ રહ્યો છે. છેલ્લાં સો વર્ષમાં પ્રગતિ નહોતી થઈ એટલી એક દાયકામાં થઈ અને એક દાયકામાં પ્રગતિ થઈ એના કરતાં પ્રતિ વર્ષ વિશેષ પ્રગતિ થતી જાય છે. નવી નવી ટેકનોલોજી-આવિષ્કારો થતાં રહે છે. ચૂલા ગયા, સગડી ગઈ, ગેસ આવ્યા, ઇન્ડક્શન ચૂલા ને ઇન્ડક્શન કૂકર આવ્યા. ચકરડા વાળા ટેલીફોન ગયા. કોમ્પ્યુટર અને મોબાઇલ ફોન આવ્યા. skypeથી દેશપરદેશમાં વસતા સ્વજનોની સાથે વાત કરી શકાય. નજરોનજર જોઈ શકાય. ગાડાં, સાયકલ ગયા, વિમાનો આવ્યા, સુપર ફાસ્ટ ટ્રેઇનો આવી, મુસાફરી સરળ બની, અવકાશ સુધી માનવી સદેહે જઈ આવ્યો.

પ્રગતિના આ બધા પ્લસ પોઇન્ટ. દેશ અને દુનિયા નજીક આવતા ગયા. પણ એક પરિવારમાં, એક ઘરમાં રહેતા માણસોના અંતર વચ્ચેનું અંતર વધતું ચાલ્યું. ધંધાના વિકાસ અર્થે બાપ દેશપરદેશ ધૂમે છે, સંતાનોને સુખસગવડના ભૌતિક સાધનોની લહાણ કરવી છે. સ્ત્રીને એની કારકિર્દી ઘડવી છે. કીટી પાર્ટી છે. સતત ખરીદી કરતા રહેવું છે. પતિ પૈસો કમાય છે. વાપરો, બેફામ વાપરો. આમાં માબાપ અને સંતાનો વચ્ચે ગેપ વધતો જાય છે, જેને આપણે જનરેશન ગેપ કહીએ છીએ. કોઈ કોઈને સમજવા તૈયાર નથી. કોઈ માટે કોઈને કુરસદ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર નીચે અંજાઈ ગયા છીએ. ફાધર્સ ડે-મધર્સ ડે-વેલેન્ટાઇન ડેની ઉજવણી વર્ષમાં ફક્ત એક વખત કરી લઈએ. જવાબદારી પૂરી. એકબીજા પ્રત્યે કોઈ ફરજ નથી. લાગણીનો સેતુ નથી. ફક્ત વ્યવહાર રહી ગયો છે.

પોતાના સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અમેરિકા મોકલવા છે. છો ને સંતાનો ત્યાં સુખે રહે. માબાપમાં ત્યાગની ભાવના છે. સંતાનો સમૃદ્ધિની છોળો વચ્ચે જીવે છે. માબાપે જે કર્યું, એ એમની ફરજ હતી.

પોતાની મા બાપ પ્રત્યે કોઈ ફરજ છે એ સ્વીકારવું નથી. માબાપ દેશમાં એકલવાયું જીવન વ્યતીત કરે છે, કેટલી મુસીબતો, સંકડામણ વચ્ચે એ કોને સમજાય. કદાચ દીકરો થોડો લાગણીવાળો હોય તો થોડા ડોલર મોકલી આપે. જેથી એમનું ઘડપણ સારી રીતે વ્યતીત થાય. પણ ઘડપણમાં માબાપને ભૂખ હોય છે, સંતાનના સહવાસની.

કેશવકાકા અને ગોમતીકાકીનો દીકરો પરદેશમાં છે. પાંચ વર્ષથી દેશ આવ્યો નથી. માને તેડાવે છે, જ્યારે જરૂરત પડે ત્યારે. પણ માબાપમાં સમજદારી છે. સ્વસ્થતા છે. દીકરાનું ઉપરછલું વહાલ કઠે છે. કેશવકાકા ચોખ્ખી ના પાડતા કે આપણે દીકરાને ઘેર જઈ ઓશિયાળા થવું નથી. અહીં બે ટંકના રોટલા ખાઈ શકીએ છીએ, સ્વતંત્રતાથી. દીકરાઓને ત્યાં અમેરિકા જઈ આવેલા, સગાવહાલા, મિત્રોના અનુભવ પરથી ગાંઠ વાળી લીધી કે ઘરતીનો છેડો ઘર. એમનું ઘર એમને મુબારક, આપણું ઘર આપણને મુબારક. ક્યારેય દીકરા માટે રાવ કે ફરિયાદ કરતા નથી. કેશવકાકાને એટેક આવી ગયો. દીકરાને કુરસદ મળી જ નહીં, ઇંડિયા આવવા માટે. મા સાથે ફોન પર વાત કર્યા કરે. દીકરો ક્યારેક લાગણીવશ થઈ જાય, કહે મા, ત્યાં એકલી જીવે છે, અહીં આવી જા. માને ખબર છે, વહુએ ક્યારેય કહ્યું નથી. દીકરાનું કશું ઉપજતું નથી. પતિની શિખામણ યાદ છે, અણગમતી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર સ્વેચ્છાએ કરી લીધો છે.

ગોમતીકાકીનું શરીર ઘરડું થયું છે. પણ મનમાં હજુ ઘડપણ બેઠું નથી. ક્યારેક હાંફ ચડે છે. શરીરની શક્તિ ઓસરતી જાય છે એના ઁંધાણ મળી ગયા છે. કોઈ દિવસ પગવાળીને બેસી નથી રહી. એ ગોમતીકાકી હવે ક્યારેક પથારીમાં ટૂંટિયું વાળી સૂઈ રહે છે. એકલા રહેવું વસમું લાગે છે. આધારની જરૂરત છે પણ પરવશ નથી થવું. દીકરાને ખરાબ નથી ચીતરવો. પડોશમાં સૌને પ્યાર આપ્યો છે. પડોશી મનોહર અને એની પત્ની રૂપા દવાદારૂ લાવી આપે છે, ક્યારેક રસોઈ ઢાંકી જાય છે.

મા અંતરના દુઃખને દબાવી દઈ દીકરા સાથે સ્વસ્થતાથી વાત કરી

લે છે, ટેલીફોન બંધ થયા પછી એકલા એકલા રડી લે છે. દીકરો ભલે એના સંસારમાં સુખી રહે. માનું હૃદય કાયમ આશીર્વાદ વરસાવ્યા કરે. પાછલી ઉંમરમાં હવે પરદેશ જવું જ નથી. મારે મારું ગામ ભલું, પડોશી ભલા. જીવનના વિવિધ સંબંધોના અનુભવ કરી લીધા છે. સ્વાર્થ વિના કોઈ પ્રેમ કરતું નથી. પેટનો દીકરો પણ નહીં. જેવા જેના ઋણાનુબંધો. સૌના દીકરાના દીકરાઓ પણ ભણી ગણીને અલગ થઈ ગયા છે. બધાએ છેવટે તો એકલા જ થવાનું છે. કોઈએ કોઈની અપેક્ષા રાખવી નહીં.

અડોશીપડોશીઓ ગોમતીકાકીની સેવાચાકરી, સરભરા ઊભે પગે કરે છે. એમણે જીવનભર સૌને જાળવ્યા છે તો હવે એમનું ઘડપણ સૌ કોઈ જાળવવા મથે છે.

માતાપિતા માટે કોઈ પુત્ર કે પુત્રવધૂને પ્રેમભાવ હોય, આદરપૂર્વક, અપૂર્વ વ્યવહાર કરતા જોઈએ છીએ ત્યારે જળવાયેલા મૂલ્યો અને ઉચ્ચ સંસ્કારોનું દર્શન આપણી પ્રસન્નતાનો વ્યાપ વધારી દે છે.

મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડિયા, એ અનુભવ થશે ત્યારે થશે, આજે તો સૌ પોતપોતાની મસ્તીમાં ગુલતાન છે. ગામ આખું ગોમતીકાકીનું છે, અને ગોમતીકાકી ગામ આખાના છે.

સંગીત

ગુંજ રહ્યા હે ભંવર, ગલી ગલી

ખીલ રહી હે કલી કલી.

ઊઠી પ્રભાત સમયે સ્મરું વિશ્વનાથ-

બગીચામાં લટાર મારવા નીકળીએ, ફૂલો ખીલી રહ્યા હોય, ભમરાઓ ગણ ગણ ગણ ગૂંજી રહ્યા હોય- કાન માંડીએ જરા શું ફક્ત ભમરાઓ જ પોતાનું સંગીત સુણાવી રહ્યા છે? બગીચાની માટીમાં સંગીત છે. ખીલી રહેલા ફૂલોમાંથી ફોરમનું સંગીત વહી રહ્યું છે. પંખીના કલરવમાં સંગીત છે. પવનના સૂસવાટામાં સંગીત છે. વન ઉપવનમાં સંગીત છે, પેલા પૂરબહારમાં ખીલી રહેલા વગડાના કેસુડામાં લાલમ લાલ સંગીત છે. અને પેલો રાજાધિરાજ ગુલમહોર તો સંગીતની રંગત જાજમ બીછાવી બેઠો છે. નદીના વહેતા પ્રવાહમાં કલકલ સંગીત છે. નિનાદ પહાડોમાં સંગીત છે. હવાના રજકણમાં સંગીત છે. ચાંદની રાતે તો સંગીતના સૂરો લહેરાવા માંડે છે. પ્રેમીઓની ગુફ્તેગુ, એની આંખોમાં સંગીત છે. આથમતી સંધ્યામાં સંગીત છે, તો ખીલી રહેલા પ્રભાતનું સંગીત તદ્દન અનોખું. દરિયાના મોજાનું સંગીત સાંભળતા ધરાઈએ નહીં. ગીત ગાયા પત્થરોને. ગુફાના ચિત્રો સંગીત સંભળાવે.

સંગીત એ જ સાચો મીત-મીત ન હોય તો સંગીત નહીં, સંગીત નહીં તો મીત નહીં. જીવન પોતે ખુદ એક સંગીત છે. જેમાં સારેગમ પધનીસાના વિવિધ સૂરો સમાયેલા છે. માતાના સ્નેહમાં સંગીત છે. એના સ્તનમાંથી વહેતી અમૃતધારામાં સંગીત છે. મસ્તક પર ફરતી એની મુલાયમ આંગળીઓમાંથી સંગીત વહે છે. અને એના હાલરડાના મધુર સંગીતનું મૂલ્ય જગતમાં આંકી ન શકાય. એનાથી ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે, મનને શાંતિ મળે. માના ખોળામાં મીઠી નિંદર આવી જાય,

એમાં દૈવી સંગીત છે. માની દુઆમાં આખા જગતનું સંગીત સમાઈ જાય. માતાના ચૂંબનમાં સંગીત છે. માતાના મૌનમાં સંગીત છે.

તેરે સૂર ઔર મેરે ગીત મીતવા રે..

સૂરનો પ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો રહે, એને કોઈ સરહદ નથી, સીમાડા નથી. પછી ચાહે પંડિત જસરાજ હોય, રવિશંકર હોય કે લતા મંગેશકર. ચાહે બીથોવનનું સંગીત હોય કે એ.આર. રહેમાનનું...

દીવાળીબેન ભીલના લોકગીતો- ચારણ ગઢવીના રણકતા સાવજની ત્રાડ જેવા સૂરો દિલને ડોલાવી દે. મેઘાણીના ગીતો ચારણ કન્યા- પીધો કસુંબીનો રંગની હવા અનોખી છે.

બોલીવુડના કોઈપણ ચલચિત્રમાં સંગીત ન હોય એવું બને? સંગીત સાથે નર્તનની જોડી બેલડી જેવી. એક બીજા વિના ગીત-નૃત્ય અધૂરાં છે. તાનારીરી-ને તાનસેન-અદ્ભુત છે સૂર અને સંગીતની દુનિયા! ભાવ વિશ્વ મુગ્ધ બની જાય.

સંગીતના સૂરો અનંત આકાશમાં ભળી જઈ વાયુમંડળને સુગંધિત કરી દે. સર્વસભર ગીતો જીભમાં આવી વસે અને મન હૃદયને આનંદથી ઊભરાવી દે. તરબતર કરી દે. વાદળાં ગડગડે, વીજળી કડકડે, એમાં દિવ્ય સંગીત સમાયેલું છે. પછી કોયલનો ટહૂકો કે મયુરનો કેકારવ. કર્ણપ્રદેશને ધન્ય બનાવી દે. મનનો મોરલો ગહેકી ઉઠે.

સંગીતને સાંભળવા કાન સરવા રાખીએ, એના લયબદ્ધ સૂરને માણવા હૃદય મનને એકતાર કરી દેવા પડે તો દિલની સીતાર રણઝણી ઊઠે.

નરસિંહ, મીરાંના ભજનોનું દિવ્ય સંગીત આપણી મોંઘી મીરાંત છે. સૂરદાસ, દયારામના પદો, પ્રભાતીયા, પ્રહર પ્રહરના રાગ ભિન્ન ભિન્ન હોય, સમારંભના અંતે રાગ ભૈરવી જ ગવાય. અષ્ટસખાના ભજનો શ્રીનાથજીના સ્તુતિગાન છે. ગાન છે તો જીવનમાં તાન છે, તાલ છે. સંગીત એક નશો છે, મધુર સંગીત સાંભળીએ ડોલી ઊઠીએ. અરે સાપ જેવો સાપ બીન વાગે અને ડોલવા લાગે. મેરા મન ડોલે, મેરા તન ડોલે, યે કૌન બજાયે બાંસુરિયા.

બધી વાતો કરી પણ પેલા કાનુડાની મોરલીના નાદે ઘેલી બની દોડતી પ્રેમઘેલી ગોપીઓની શી વાતો કરવી? યમુનાના જળ થંભી જાય, પ્રેમનું મૂલ્ય આંકી શકાય? યમુના કિનારે, કદંબ વૃક્ષની ડાળેથી પ્રસરતું કૃષ્ણકનૈયાની મોરલીનું માધુર્ય કેટલું મનમોહક? સમગ્ર સૃષ્ટિને ડોલાવી દે. અને કાનાની એ રાસલીલા? સંગીત અને નૃત્યની જુગલજોડી. અખિલ બ્રહ્માંડમાં સંગીતના સૂરો રેલાઈ રહ્યા છે. મા શારદા વીણાધારી છે. શિવશંકર ડમરું ધારી છે. નટરાજ છે. ને નટખટ કનૈયો મોરલી મનોહર. મોરલી વાગી રે મધુવનમાં..

અરે પેલા કબીરને તો કીડીના પગમાં પહેરેલા ઝાંઝરનું મૃદુ સંગીત પણ સંભળાય છે.

સંગીત એટલે અનાહતનો નાદ, શબ્દબ્રહ્મ.

એવા રે એવા

આપણે તો ભાઈ સ્પષ્ટવક્તા. જે સાચેસાચું હોય તે મોઢામોઢ કહી દઈએ. ઘણી વખત આખે આખી વાતને પૂરેપૂરી સમજ્યા વગર જ અભિપ્રાય આપી દઈએ, વગર પૂછ્યે. અને પોતે સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર હોવાનો દાવો કરીએ. આપણી વાતનો કક્કો ઘૂંટ્યા કરીએ. હું જ સાચો એવી જીદ પકડી બેસી જઈએ. સામી વ્યક્તિના કહેવાના કે કરવાના હાર્દને સમજ્યા વિના. લોકો સાચા છે કે સારા છે, ખોટા છે કે ખરાબ છે એ નિર્ણય કરનારા આપણે કોણ? કઈ વ્યક્તિએ, કયા સંજોગોમાં, કેવું વર્તન કર્યું, એના મૂળ સુધી પહોંચ્યા વિના આપણે જાતે જ ન્યાયાધીશ બની જજમેંટ આપી દઈએ છીએ.

સૌને બહારથી સારા દેખાવું છે, સારા બનવું નથી, સૌને બહારથી સાચા દેખાવું છે, સાચા બનવું નથી. રૂડી રૂપાળી વાતો, મલાવી, મલાવીને કરવાથી સારા હોવાનો આભાસ ઊભો કરવામાં આવે છે. આપણે સારા છીએ એનો પુરાવો આપવાની પણ કોઈ જરૂર નથી. લોકો પાસે પોતાનું બેરોમીટર છે. કોણ સાચું છે, એ વહેલું મોડું પરખાઈ જવાનું જ છે. આપણે સારા છીએ, સારા રહેવું છે. આપણા ખાતર. લોકો સારા કહે એ પ્રમાણે જીવવું જ નથી. ‘જગતના કાચના યંત્રે, ખરી વસ્તુ નહીં ભાસે’ ન સારા કે નઠારાની જરાયે સંગતે રહેજે. આપણે જે છીએ તે છીએ જ. આપણે આપણું કામ કર્યે જવાનું. આપણા દિલને રૂચે તે કામ કરવાનું. આપણને ગમે તે કરવાનું. બીજાની સાથે આપણે શું નિસબત? મારા કપડાં, મારા દાગીના, મારા રૂપના લોકો વખાણ કરે, એવી અપેક્ષા શા માટે રાખવી? લોકોને આજે ગમે તે આવતી કાલે કદાચ નહીં પણ ગમે. ક્રિકેટની રમતમાં જીતીને આવો, લોકો હારતોરા કરશે. એ જ ટીમ ક્યારેક હારીને આવે તો લોકો ખાસડા મારશે. લોકોનો મિજાજ બદલાતા વાર નથી લાગતી.

વર્ષો પહેલાં વિધવા વિવાહ, પુનઃલગ્ન દોષ-અપરાધ ગણાતા. આજે સર્વ સ્વીકાર્ય છે. જમાનો પરિવર્તનશીલ છે. જમાનાનો વાયરો બદલાય, આપણે બદલાતા જવું પડે. એક જમાનામાં વિદેશ જનારાને નાતબહાર મૂકતા. આજે ઘેરઘેરથી લોકો વિદેશ જતા થઈ ગયા છે. ગૌરવ સમજે છે.

બીજા માટે કામ કરીએ ઢસરબોળો છે. પરાણે પાળવા પડતા નિયમો કઠ્યા કરે. એમાં વેઠ જ ઉતરે. જ્યારે જીવનના છેલ્લો શ્વાસ ચાલે ત્યારે આત્મવિશ્વાસ-સંતોષ અનુભવાય કે, મેં જે કર્યું, કામ કરતાં કરતાં જલસો માણ્યો, આનંદ માણ્યો. મનને ગમે તે કર્યું, પરહિતાર્યે કર્યું. પરોપકાર કર્યાના ઢોલનગારા વગાડવાના ન જ હોય. નિજાનંદે કર્યું, મસ્ત બનીને જીવ્યા. આપણે ખાતર જીવ્યા. પણ આપણને તો બીજાના અભિપ્રાયની જ પડી છે. આવા કપડાં પહેરશું, લોકો શું કહેશે. આવડી મોટી ઉંમરે લાલપીળાં કપડાં થોડા પહેરાય લાજો. અરે બીજાની પંચાત છોડો, આપણને શું ગમે છે, પહેરો ઓઢો. બીજાની અમુવલની જરૂર શા માટે? જે કંઈ કરી રહ્યા છીએ, આત્માના અવાજને અનુસરીને. મને જેમાં આનંદ આવે છે, એ જ કામ મારે કરવું છે. આપણો અંતરાત્મા સતત સજાગ છે. એ અંદર બેઠો બેઠો ટોકતો જ રહે છે. શા માટે અંદરના અવાજને ન અનુસરવું? પણ બહારના ઘોંઘાટમાં એટલા બધા ગૂંચવાઈ જઈએ છીએ કે આત્માનો અવાજ ક્યાં યે ધરબાઈ જાય છે, દબાઈ જાય છે. અંદરના અવાજને અવગણીએ પછી અવઢવમાં પડી જઈએ. ગાડરિયા પ્રવાહમાં જોડાઈ જઈએ. આપણો અવાજ કમજોર બની જાય. બહારના ધર્તિગોને પાળીપોષી ધીંગા બનાવીએ. ઘોંઘાટને સંગીતના સૂર સમજી દિલ બહેલાવી લઈએ, બહેકાવી દઈએ. પરિણામે અંદરનો તીક્ષ્ણ, તીણો પણ સચોટ સૂર દબાઈ જાય.

સૌના પોતપોતાના પેરામીટર્સ હોય. કોઈ દારૂ પીએ, નોનવેજ ખાય, અડધી દુનિયા એવું કરે છે, એ બધાં જ ખરાબ નથી હોતા. દારૂ ન પીનારા ખરાબ હોઈ શકે, પીધા વિના પણ ધમાલ મચાવી શકે. સૌના ત્રાજવા જુદા, માપદંડ જુદા. બીજાની દૃષ્ટિએ સારા બનવા જઈશું

તો આપણું સાચું સ્વરૂપ વિસરી જઇશું. કૌંઆ ચલે હંસકી ચાલ. કાગડાભાઇ મોરના પીંછા પહેરી નૃત્ય કરવા જાય તો શું થાય ?

દુનિયામાં એક જ તો જિંદગી છે લઇ દઇને આપણી પાસે. હઝારો, લાખો ભવ પછી મનુષ્યદેહ મળ્યો છે. બડે ભાગ માનુષ તન પાયા. શ્વાસનો દોર તૂટી જશે. જિંદગી ખતમ. આપણો શો પૂરો થઇ જશે. ખેલ ખતમ, પૈસા હજમ. ઇશ્વરે અમુક કર્તવ્ય કરવા પૃથ્વી પર મોકલ્યા છે. એ કર્તવ્ય ભૂલીને, લોકોને મનગમતું કરવામાં જીવન વેડફી નાંખવું નથી. વરખ ચોંટાડેલી, વાસી મીઠાઇની જેમ રૂપાળી રૂપાળી વાતોના ચળકાટથી અંજાઇ જવાનું નથી. બાહ્ય દેખાવની પળોજણમાં પડ્યા વિના આપણે આપણો ધર્મ બજાવી લેવાનો છે. ઇશ્વરે મન, બુદ્ધિ આપ્યા છે. દિલમાં કરુણા, ઋજુતા આપ્યા છે. જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી એનો સદુપયોગ કરી લઇએ, અન્યને ઉપયોગી થઇ શકીએ, તો કર્તવ્ય નિભાવ્યાનો આત્મસંતોષ અનુભવી શકીશું.

નરસિંહ મહેતાની જેમ ગાઇ શકીએ કે

એવા રે એવા રે ભાઇ અમે એવા રે.

અમારે બીજા કોઇ જેવું થવું જ નથી. ઇશ્વરના સંતાન છીએ. ઇશ્વરે સોંપેલા કર્તવ્યને બજાવીને જીવન સફળ કરી લેવું છે.

પ્રેમરસ

નરસિંહ મહેતાએ ગાયું કે -

ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવા

અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.

જગતમાં જડ અને ચેતન બે તત્વો છે. દેહમાં દ્રવ્ય તે ચેતન. એને લાગણી થાય, અનુકંપા થાય. ઇચ્છાઓ જાગે, સંરક્ષણની ભાવના હોય. Survival of the fittest. ભગવાને જીવને કેવો અમુલ્ય વારસો આપ્યો છે. મન, બુદ્ધિ, દૃઢ્ય, વિચારશક્તિ, લાગણીઓનો પ્રવાહ એટલે જીવંતતા-ચેતન તત્ત્વ.

દ્રવ્ય એક જ હોય. દા.ત. ઘઉંનો લોટ. એમાંથી રોટલી, ભાખરી બનાવાય, થેપલાં બનાવાય અને શીરો પણ બનાવાય. મકાન બનાવવું હોય તો રેતી, સીમેન્ટ, ઇંટ જોઇએ જ. એ પાયાની અગત્યતા છે.

ઇશ્વરદત્ત જીવનનો મહિમા આપણે સમજી શક્યા નથી. જ્ઞાનના અભાવે, આપણે અનભિજ્ઞ છીએ. ઇશ્વરે આપણને કોઇ હેતુસર અહીં મોકલ્યા છે. એ હેતુ શોધવાનો છે. જીવનના લક્ષ્યને પાર પાડવાનું છે. વ્યક્તિગત-અંગત જીવનને કેવો ઘાટ આપવો એ આપણે નક્કી કરવાનું છે. Administration of life કરવાનું છે, સમજથી, બુદ્ધિથી. How to live, why to live, what to do. જીવનનો અભિગમ આપણે સ્વયં ઘડવાનો છે. અંગત રીતે જીવવા ઉપરાંત, આપણું સ્વત્વ જાળવી રાખીને અન્યો સાથે અનુકૂળ સાધીને જીવવાનું છે.

જીવે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પોતાની મર્યાદા સમજીને, આગળ વધવાનું છે, પોતપોતાની રીતે-સાધના, ઉપાસના, ભક્તિ એવા ભાતભાતના વિકલ્પો છે. દુર્લભ મનુષ્ય અવતાર એણે જવા દેવો નથી. જીવનયાત્રાને અંતિમ તબક્કે સંપૂર્ણ સંતોષપૂર્વક, સ્વસ્થતાપૂર્વક મરણને સ્વીકારવાનું છે, ધન્ય બનાવવાનું છે. આળસમાં જીવન વેડફી

દીધા પછી છેલ્લે ભાન થાય કે ખોટા કામમાં અટવાઈ રહ્યા, જીવન વ્યર્થ ગયું. હવે શું થઈ શકે? જીવન રોદણાં રડવા માટે નથી.

માનવ સેવા અને ઇશ્વર સ્મરણમાં સદા તદાકાર રહેવું. ઇશ્વરના ગુણોનું સંકીર્તન કરવું, શ્રવણ કરવું. આનંદપૂર્વક જીવવું છે. આનંદ એ જ બ્રહ્માનંદ અને એ જ ઇશ્વર. તેથી આનંદનો આવિષ્કાર કરવો છે.

આપણી પસંદગી પ્રમાણે ઇમારતનો નકશો બનાવીએ એમ આપણું જીવનશિલ્પ કેવું બનાવવું છે એની બ્લુપ્રિન્ટ આપણે જ તૈયાર કરવાની છે. મોક્ષ નથી જોઈતું. ઇશ્વર સાથે સતત સંયોગમાં રહેવું છે. ઇશ્વર પ્રીતિ પ્રદીપક થાય, જાગૃત થાય એ માટે ઔચિત્ય બુદ્ધિ, વિવેક કેળવવા પડે. એ માટે ધૈર્ય જરૂરી છે, ડગુમગુ ન થવાય. તો જ જીવનનું લક્ષ્યાંક સિદ્ધ થઈ શકે.

કાના બીના ગાના ક્યાં? એ પૂર્ણાવતાર, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. જ્ઞાનનો ગણેશિયો- જ્ઞાનની સાધના કરવી. જીવનના તાળા તોડી, ભીતરી મબલખ સંપત્તિ શોધી આપશે. તત્વોના ટૂંપણા છે શાસ્ત્રો- તત્ત્વનું ટૂંપણું તુચ્છ ભાસે. એનાથી સાત્ત્વિક આનંદ નહીં મળે. ચર્યા, વાદવિવાદમાં સમય વેડફી નાંખવો નથી. સંપૂર્ણ વિશ્વાસ, દૃઢ ઇન ચરણન કેરો ભરોસો. નરસિંહ જેવી આસ્થા, શ્રદ્ધા- મોસાળું કરશે શ્રી હરિ.

પુસ્તકો વાંચી વાંચી ફક્ત ફીલોસોફર નથી બનવું. ‘પોથી પઢી પઢી જગ મુઆ, પંડિત ભયા ન કોઈ. ઢાઈ અક્ષર પ્રેમકા, પઢે સો પંડિત હોઈ’. પ્રેમરસ પાને તું મોરના ઓ પિચ્છધર. મીરાંએ ગાયું - પ્રેમનો પ્યાલો પીઉં ને પાઉં. આપણો કૃષ્ણ રસેશ્વર છે, રાસેશ્વર છે. આનંદરસની લહાણી કરે છે. રસો વૈ સઃ - સાક્ષાત રસરૂપ છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં ખાયકી અને ગાયકીનું મહત્ત્વ અજ્ઞાન ભાવથી સ્વીકારી લેવાયું છે. ભાવ અગત્યનો છે. વસ્તુ નહીં. જ્ઞાન કરતાં અધિક અમૂલ્ય છે પ્રેમ. ‘જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે’ પ્રેમ માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાની તૈયારી જોઈએ. પ્રેમ એ જીવનનું રસાયણ તત્ત્વ છે. અંતરના ગૂઢમાં કે ગૂઢ સ્થાને પ્રેમ હૃદય તિજોરીમાં સાચવીને રાખવાની જણાસ છે. એનો દેખાડો કરવાનો ન હોય.

‘મેરે પિયા મૈં કહું નહીં જાનું,

પલપલ બ્યાહ રહી, ચૂપચાપ ચાહ રહી’. અત્તરના પૂમડાની જેમ એની યાદ મધમધી રહે.

પ્રેમકો ભેદ કો નહીં પાવે.

ભક્ષામાં ઇંટ પાકે તેમ પરિતાપ થવો જોઈએ, ઇશ્વરમિલન માટે બ્રહ્મ સંબંધ થકી જીવન પરિવર્તન થઈ જાય. બસ લગની લાગવી જોઈએ. એક ચિનગારી-Spark થવો જોઈએ. ‘વિશ્વાનલ હું અધિક ન માંગુ - માંગુ એક ચિનગારી’ - વીજળીના ઝબકારે પલભરમાં મોતીડા પરોવી લ્યોને પાનબાઈ, મીરાંબાઈ કહે, લાગી કટારી પ્રેમની.

ખેડૂત બીજ વાવે, ખાતરપાણી કરે, ધાન્ય પેદા કરે. ઘઉં પીસાવવા પડે, લોટ બને, લોટ બાંધવો પડે, રોટલી વણવી પડે, શેકવી પડે પછી ખાવી પડે, પચાવવી પડે, પછી ક્ષુધાતૃપ્તિ થાય. એમ દરેક વસ્તુનો પ્રોસેસ કરવો પડે. ઇશ્વરમિલન માટે વિરહ તાપ થાય, વ્યાકુળતા જન્મે. અંદરથી પ્રભુમિલનની તડપ હલબલાવી દે. મન તડપત હરિદર્શનકો આજ. નાદબ્રહ્મથી પરબ્રહ્મ સુધીની સાધના કરવી પડે. પછી ઇશ્વરીય કૃપા પ્રાપ્ત થાય. ઇશ્વર એટલે પ્રેમનો પારાવાર, પ્યારનો સાગર, ‘તું પ્યારકા સાગર હૈ, એક બુંદકે પ્યાસે હમ’ - ચોતરફ ઇશ્વરકૃપાની પ્રેમધારા વહે છે, અફાટ જળરાશિમાંથી બે ચાર બુંદ મળી જાય, પ્યાસ છીપાઈ જાય. એની કૃપા થશે તો પારસસ્પર્શથી આપણે સુવર્ણસમ બની જઈશું. બસ એક જ ધ્યાન ધરીએ.

‘મેરો તો ગિરિધર ગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ’.

સગપણ

‘ગોળ વિના મોળો કંસાર
મા વિના સૂનો સંસાર.
ઘડો ફૂટે ને રઝળે ઠીકરી
મા વિનાની એકલી ઠીકરી’

જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સગપણ મા ઠીકરીનું. કેટલાક સગપણો જન્મજાત લઈને આવ્યા છીએ. અને કેટલાક સગપણો આપણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લઈએ છીએ. સંબંધો બાંધવા સહેલા છે, એ કાચા સૂતરનો તાંતણો છે. ઝટ દઈને તૂટી પડે જાય. સંબંધો જાળવવા અઘરા છે. આવા સંબંધોમાં આપણો ચોઈસ હોય છે. ન ફાવે તો કીટ્ટા. મિત્રો સાથે રમીએ, લડીએ, ઝઘડીએ, કીટ્ટા કરીએ અને બુચ્યા પડે જરાવારમાં કરી લઈએ. ઘણા વર્ષે કોઈ મિત્ર મળે, હૈયામાં હરખ ઉભરાય, ભેટી પડીએ. ભાઈ બહેન, પરિવાર જેના સાથે હળવું મળવું ગમે. એમના વહાલના વરસાદમાં ભીંજાવું ગમે. ભીંજાવું અને ભીંજાવવું સૌને ગમે. સગાવહાલા સાથે વર્ષમાં બે ચાર પ્રોગ્રામો કરીએ, આનંદમેળો જામે. મજા પડી જાય, સગપણ વગર જીવનમાં ગળપણ ન આવે.

પણ આ સગપણ એટલે શું? જિંદગી એટલે શું? જિંદગી એટલે સ્ત્રી જાતિ, મા, પત્ની, બહેન, પ્રેયસી, ઠીકરી - એ બધા પ્રત્યે લાગણીના સંબંધો હોય.

‘અય જિંદગી ગલે લગા લે,
હમને ભી તેરે હર ઇક ગમકો ગલે સે લગાયા હે’

આપણી જિંદગી ઇશ્વરની બક્ષિસ છે. આપણી જિંદગી આપણી છે. એને આપણી રીતે જીવવાની છે. જિંદગીને કેવી રીતે જીવવી એ પણ એક કળા છે. પણ આપણે રહ્યા સામાન્ય કક્ષાના જીવ. જાણે

જિંદગી એટલે બીજાની મરજી પ્રમાણે જીવી જવાનું. બીજાના અભિપ્રાય મુજબ જીવવાનું. સમાજના રીતરિવાજ પાળવાના, માબાપની આમન્યા પાળવાની. બધું બીજા માટે, બીજાની મરજી મુજબ કરવાનું. આપણી જાત માટે જીવવાની કુરસદ નથી, તમન્ના નથી. ગામ આખા માટે સમય ફાળવીએ. જાત ઘસી કાઢીએ, પોતાના માટે એક પળ નથી. પોતાના માટે પોતાને મળવાનો સમય જ નથી. મારે શું કરવું છે? મારા જીવનનું લક્ષ્ય શું? મારી જાતને શું ગમે છે? બધું બીજાને ગમતું જ કરવાનું. દરેક સ્ત્રી એક ફરિયાદ લઈને જીવે છે. અમારા ઘરમાં આવું ન ચાલે. એમને આવું ન ગમે. અરે પણ તને પોતાને શું ગમે છે, એની વાત તો કર! છોકરી પરણી ગઈ, સાસરવાસી થઈ ગઈ. એટલે શું એણે સાસરિયાના સગાની દેખભાળ કરવાની, માબાપની નહીં? પતિના મિત્રોને સાચવવાના, પોતાના નહીં?

સ્ત્રી એક જીવંત તત્ત્વ છે, અસ્તિત્વ છે. એને પોતાના મિત્રોને, પિત્રાઈ ભાઈ બહેનોને મળવાનું મન ન થાય? કોઈ બાળપણની સખી યાદ આવે. પિયરમાં કોઈને ત્યાં પ્રસંગ પૂરતું જ જવાનું?

‘ચલ મળીએ, કોઈ પણ કારણ વિના

રાખીએ સંબંધો કંઈ પણ સગપણ વિના’.

એવા સંબંધો હોઈ શકે - નામ વગરના. માત્ર આંખો બોલે અને હૈયું ધબકે -

સ્ત્રી પુરુષ પ્રથમ વખત મળે. પુરુષ બોલે - I love you. અને સ્ત્રી ઘેલી ઘેલી થઈ જાય. જીવંત આખું પતિના નામ પર લપ્પી દે. પોતાનું સમગ્ર અસ્તિત્વ એને ચરણે ધરી દે. ઓગળી જાય આખીને આખી. શું ફક્ત એક સગપણ ખાતર જિંદગીના અન્ય સંબંધો વિસારે પાડી દેવાના!

“કોઈ અજાણ્યા નરને હોંશે પ્રિયતમ કહેવું પડશે,

વણ મૂલે, વણવાંકે દાસી થઈ રહેવું પડશે.

નહોતી મેં ધારી આ ધારણા. રે બાળપણના સંભારણા.”

સ્ત્રીનું સગપણ થાય, ગોળધાણા ખવાય, લગ્ન સંસ્કાર થાય. સ્ત્રી પતિગૃહે જાય. દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જાય, એને પોતાનો આગવો સંસાર રચવો છે. એ ફક્ત પતિને પરણીને નથી આવી આ ઘરમાં. આખો પરિવાર એનો છે, અનેક નવા સગપણો સાચવવાના છે. જાળવવાના છે, અસ્તિત્વ ઓગાળી દેવું છે, પણ એને પોતાનું સ્વત્વ જાળવી રાખવાનું છે.

સ્ત્રી હોય કે પુરુષ - સૌને પોતપોતાના સંબંધો પોતપોતાની પસંદગીના, પોતાની રીતે જાળવવાનો અધિકાર છે. જિંદગીને ચાહવાની છે, જિંદગીને પોતાની રીતે માણવાની છે.

‘જિંદગી કા સફર, હે યે કેસા સફર,
કોઈ સમજા નહીં, કોઈ જાના નહીં,
ચલતે હૈં સબ મગર, કોઈ સમજા નહીં.’

જિંદગીનું મહત્ત્વ જાણી લઈએ, એક વખત સમજી લઈએ, તો જિંદગી એક સુહાના સફર બની જાય. હું પોતે જ મારી જિંદગીનો ઘડવૈયો, સર્જક, જિંદગીનું સગપણ સમજીને જાળવવું પડે.

જિંદગી આપણી છે. એ આપણી શી સગી છે, એ સમજાય કે નહીં. પણ એ આપણી જિંદગી છે. આપણી રીતે જીવવાની સંપૂર્ણ છૂટ હોવી જોઈએ. પોતાની જાત પ્રત્યેના કમીટમેન્ટને મહત્ત્વ આપતા શીખી જઈએ.

તો જ જીવનમાં મધુરતા જળવાઈ રહેશે.

જિંદગી મિલેગી ના દુબારા. જીવતરનું લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરી લઈએ અને એને સાર્થક કરી લઈએ.

લોકસાહિત્ય

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ગામડે ગામડે ફરીને લોકસાહિત્ય એકત્ર કર્યું. લોકવાર્તાઓમાં પ્રજાની દિલેરી, દાતારી, ખાનદાની અને ખુમારીની કથાઓ હોય, માનવીય સભ્યતા, સંસ્કૃતિ, સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહાર, દેશનો ઇતિહાસ ધબકતો જણાય, લોકોએ કર્ણોપકર્ણ સાંભળેલા આ તથ્યોને, સ્મૃતિમાં સાચવી રાખ્યા હોય છે. આવી સત્ય કથાઓને વાર્તા તત્ત્વમાં વીંટીને મઢીને, દબદબાભેર જીવંત રાખી છે, મેઘાણીએ.

લોકસાહિત્યમાં ઘેઘૂર વટવૃક્ષની શીતળ છાયામાં સમાજ જીવનના અવનવા રંગની ભાતીગળ લોકભાત્ય, એની અજબ કલાકારીગરીની છાંટથી સમાજ જીવનને ધબકતું રાખે છે, લોકસાહિત્ય. વટવૃક્ષની ડાળ્યું, એના મૂળ અને એના ફળફૂલ તથા પાનને એની અડાજૂટ, અડીખમ વડવાઈયું એ બધું જ લાખેણું નજરાણું વટવૃક્ષની જાજરમાન ગરિમાને સતત ધબકતી રાખે છે. લોકગીત એનાં પાન છે. દુહા, છંદ અને ચોપાઈ તથા કહેવતો એની ડાળીઓ છે. આ ભવ્ય વૈભવ વારસાને અડીખમ ટકાવી રાખનાર એની ધીંગી વડવાઈયું એટલે આપણી લાખેણી લોકવાર્તાઓનો અમૂલ્ય ખજાનો. ડાળી, શાખાઓ, લાલચટ્ટક, કસુંબલ રંગમાં ફળફૂલ સ્વરૂપે લોકવાર્તાનું કદ અને કાઠું વિસ્તરતું જાય છે. લોકસાહિત્ય ફલકમાં લોકગીતો, લગ્નગીતો, વ્રત-વરતોલાના ગીતો, રાસડા, ભજનો વગેરે નમણાં સ્વરૂપે વિસ્તરે છે. લોકસાહિત્યના મૂળ પાતાળ સુધી પહોંચે અને એની ડાળ્યું આભને આંબે. વટવૃક્ષની ખરી ટેકેદાર તો એની વડવાઈયું ગણાય. સમાજગંગાના પુનિત વારિ સ્વરૂપે માનવીને એની સભ્યતા-સંસ્કૃતિનું ભાન કરાવી, પ્રેમ-હૃંફથી પસવારે, જીવતરના નોખા આયામો સામે ઝઝૂમવાની મર્દાંગી બક્ષે છે.

લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ આદિકાળથી ઊભરતું આવ્યું છે. લોકોનો પરિવેશ, લોકબોલીમાં રૂપાંતરિત થતો રહે છે. લહેકાદાર લોકવાર્તા મુખોપમુખ આભિજાત્યથી આલેખાણી, માનવના ચિત્તવનમાં સંગ્રહાયેલી અને પરંપરા સ્વરૂપે પાંગરેલી લોકવાર્તા પ્રચલિત થવા લાગી. એમાં નવા સામ્યસંદર્ભો, સંઘર્ષો, ન્યાયનીતિના ત્રાજવડે તોળાતી રહી. સારપને સાચવનારા અને બૂરાઈને ઢાંકતા, ઢબૂરતા લોકવાર્તાકારો સાંપ્રત સમસ્યાઓના તાણાવાણા અજબ કલાકારીગરીથી ગૂંથતા રહ્યાં.

આ લોકકથાઓ સમાજજીવનનો સહિયારો સંદેશવાહક બનીને પહેલાં ઝરણાંરૂપે, પછી નદીરૂપે અને છેવટે મહાસાગરના મોજલા ધૂધવાટમાં ગર્જતો રહ્યો. લોકવાર્તા સ્વરૂપે એની ધીંગી ધડકનના પડઘમ ગૂંજતા રાખ્યા અને લોકસમાજમાં આચારસંહિતા પ્રકટાવી. લોકવાર્તામાં સંસ્કૃતિમૂલક પરંપરા વણાતી ગઈ. સાથોસાથ લોકસમાજની હૃદયવાણીનાં બીજ વવાતાં ગયા. સૌરાષ્ટ્રમાં ચારણ શૈલીની લોકવાર્તાઓ પ્રચલિત બની, સમાજસુધારણાની નિમિત્ત બનીને. નિર્સર્ગનો રળિયામણો મર્મ, હૂંફાળો ઘેઘૂર બની ગર્જવા લાગ્યો. દરબારી ઠાઠદાર માણસોની મહોબત અને મિજબાની સ્વરૂપે લોકવાર્તાનું સ્વરૂપ વિકસતું ગયું.

આજે પણ ચારણ- ગઢવીએ આ વારસાને જીવંત રાખ્યો છે. એનો લહેકો અનોખો હોય. અવાજ બુલંદ હોય. બે ઘડી સૌ વાતાવરણમાં મસ્ત બની ઝૂમી ઊઠે. આવા ડાયરાઓ ઠેરઠેર યોજાતા રહે છે. સૌરાષ્ટ્રની ધીંગી ઘરતીનો ધીંગો માડુ સાવજની જેમ ગરજતો રહે છે. એમાંયે સાવજ કન્યા, રાજ મને લાગ્યો કસુંબીનો રંગ તો કંઈ ઓર જ પ્રકારનો રંગ જમાવે છે.

પરિવર્તન

ગીરધરબાપા ગામના સરપંચ. ઘરમાં, ન્યાતમાં બધે એમની હાક વાગે. ગામમાં પટેલની ન્યાતના લગભગ સાઠ ખોરડા. ગામમાં ખેતીવાડી સિવાય કોઈ ધંધો નહીં. કોઠીમાં અનાજ ભરાઈ જાય. ખાધે પીધે સુખી, પછી પંચાત સિવાય કરવાનું રહે નહીં. ગીરધરબાપા રોજ સવાર પડે ખેતર જાય- સાંજે ચાર વાગે પાછા ફરે. ગામના ચોરે જઈને બેસે. ગામ આખાની પંચાત. કોઈની દીકરીની સગાઈ તૂટી ગઈ, કોઈની વહુ બીજે ભાગી ગઈ. કોઈના ખેતરના શેઠે તકરાર થઈ. કોઈના ભાઈભાગ પડ્યા. બધાના નિકાલ પાડ્યા કરે, પોતાના અનુભવ- હાપણના આધારે. ગામમાં હજુ ભણતરના વા વાયા નથી. એ જ જૂના ચીલાચાલુ રિવાજ પાળ્યા કરવાના. કોઈના બાપા પાછા થયા- બારમું. તેરમું, રિવાજ કરવાના. કોઈ જુવાન મરણ થયું, એની વહુ ખૂણો બરાબર પાળે છે કે નહીં? સૂતક પાળવાના, ગામમાં કોઈની જાન આવી, બધાએ જાનને સાચવવા લગનવાળા ઘરે પહોંચી જવાનું. બાપાએ કડક કાયદો કરેલો. કોઈનું યે મરણ થયું, દરેક ઘરેથી એક માણસે તો આભડવા આવવું જ પડે. નનામી બાંધવાથી માંડી ઉત્તરક્રિયા કરવા સુધીની બધી વિધિ કરવી જ પડે. લગન પ્રસંગે પણ લગન લખવાથી માંડી કન્યાવિદાય સુધી બધી વિધિ કરવી જ પડે, બધાએ હાજર રહી પ્રસંગે ઉભા રહેવાનું. ગામમાં એક થોડું ભણેલો હતો રસિક. એ કોઈને ત્યાં મરણપ્રસંગે આભડવા જાય નહીં. એના બાપા મરી ગયા, ગીરીધરબાપાએ આખી ન્યાતમાં કહેવડાવી દીધું- કોઈ એને ત્યાં જાય નહીં. બાપાને ઉંચકીને સ્મશાને લઈ જવા ચાર કાંધિયા તો જોઈએ. રસિક ગીરધરબાપાને હાથે પગે પડ્યો, માફી માંગી, હવેથી બધા પ્રસંગે હાજરી આપીશ એવું કબુલાવ્યું, પછી જ રસિકના બાપાને સ્મશાને લઈ જવાયા.

ગીરધરબાપાની પત્ની કમળા બા, ચાર દીકરા, અને બે દીકરીનો વસ્તાર, ચાર વહુઓ અને બે જમાઈ. મોટો દીકરો અને વહુ ખેતી કામ અને ઘરકામમાં પલોટાઈ ગયા હતા. મોટા દીકરા ગોપાળે બાપાને કહ્યું, આપણે ગામમાં જ અનાજ વેચી પાઈએ એ કરતા બીજા નંબરના ભૂપતને ભણાવા રાજકોટ મોકલીએ, ત્યાં બે ગોદામ લઈએ, એક બંગલો બનાવીએ. હવે આપણે વસ્તારી થયા. બધા ભાઈઓ એક જ ધંધામાં પોષાય નહીં. અલગ અલગ કામ વહેંચી લઈએ. ભૂપત શહેરમાં ગોદામમાં સંઘરેલું અનાજ વેચતો જાય. શહેરમાં અનાજનો ભાવ વધુ મળે. શહેરમાં ઘર વસાવીએ તો બીજા નાના બે ભાઈઓ, અમારા છોકરા આગળ ભણી શકે. ગામમાં કોલેજ નથી. બહેનોને શહેરમાં પરણાવી શકાય.

ગીરધરબાપા ભારે જૂનવાણી. કહે જેના અન્ન નોખા થાય, એના મન નોખા થાય. આપણે ત્યાં ધનધાનની ક્યાં ખોટ છે. જગ્યાની ક્યાં ખોટ છે. ગામમાં ચાર બંગલા બાંધીને આરામથી રહો. પણ ભેગા રહો. કમળાબા જમાનાને ઓળખવા લાગ્યા હતા. ગીરધરબાપાની ઇમારતને ટકાવી રાખવા રાતદિવસ કડેઘડે મહેનત કરે. ખોરડાની એકે કાંકરી, એકે ઇંટ ખરવા દીધી નથી. સવારના ચાર વાગ્યાથી એમનો દિવસ ઊગે. કાછડો વાળીને ઢોરની ગમાણ સાફ કરે. ગોવાળ ગાયો ચરાવવા લઈ જાય. કમળાબા ગરમ ગરમ ઢીબા ઢબી રાખે, શીકામાં રોટલા ઢાંકેલા હોય. શાક બનાવી રાખે. રોટલા, શાક, ડુંગળી ને છાશ. રોટલા ઉપર માખણનું ઢેકું. કમળાબા જાણે ગીરધરબાપાના ઘરની નોકરડીની જેમ આખો દિવસ ઢસરડો કરે. વલોણું ને ઘંટી ને રસોડું. જાણે અન્નપૂર્ણા, બાપા પાસે કોઈનું કાંઈ ઉપજે નહીં. કમળાબા પાસે ધા નાંખે, ડરતાં ડરતાં કમળાબા પતિ પાસે વાત રજૂ કરે. ગીરધરબાપા ગાળો બોલે, હડધૂત કરે, પણ કમળાબા એકે હરફ ઉચ્ચારી સામું બોલી શકે નહીં.

ગીરધરબાપાને મીઠાઈ-પકવાન ખાવાનો ભારે હડકવા. રોજ શીરો જોઈએ જ. ગીરધરબાપાને શ્વાસ ચડે છે. ડાયાબીટીસ થયો છે. ડોક્ટરે

મીઠાઈ ખાવાની મનાઈ કરી છે. પણ આ તો ગીરધરબાપા. કમળાબાને ગાળે ઉઠાડે ને ગાળે બેહાડે. તારા બાપનું વપરાઈ જાય છે? મારા ઢોરના દૂધનું ઘી ઘરમાં બને છે. તમને શેની કરકસર કરવી પડે છે? આખો દિ કમળાબા ઘરકામનો ઢસરડો કરે, મોટી વહુનું ઉપરાણું લે. ભૂપતીયાની બૈરી તારા ભારે કામઢી છે. પણ ગીરધરબાપા કોઈને યે જરા પગવાળીને બેસવા જ ન દે. હુકમ ઉપર હુકમ છોડ્યે રાખે. માંડ માંડ ગીરધરબાપાને ગોપાળે સમજાવ્યા. બીજા નંબરના ભૂપતને એની બૈરી તારા સાથે રાજકોટમાં ઘર લઈ ધંધે લગાડી દીધા. શહેરમાં ઘર થતાં બીજા બે ભાઈઓ, બહેનો ત્યાં ભણવા ગયા. શહેરમાં જાય, ત્યાંના ભણતર, રહેણી કરણી, સુખ સુવિધાનો રંગ લાગે. પછી ગામડામાં કોણ ઢોર ઢસરડો કરવા પાછું આવે. ભૂપત અને એની પત્ની તારાએ પરિવારની પળોજણ કરી. ભાઈ બહેનોને શહેરમાં ભણાવ્યા, પરણાવ્યા, સ્થાયી કર્યા. એમાં વાંધો પડી ગયો ગીરધરબાપાને. તમે ભાઈઓએ મને ભોળ્યો, પરિવારને વેરણછેરણ કરી નાંખ્યો, એમાં તમારી માએ સાથ આપ્યો. કમળાબાને જમાનાને અનુકૂળ થઈને રહેતા આવડે છે. વહુઓ સાથે સાસુ જેવો નહીં મા-દીકરી જેવો વ્યવહાર કરે છે. એમાં પણ ગીરધરબાપાને વાંધો પડે. સાસુપણું નહીં રાખો તો વહુઓ માથે ચડી જશે. છાણાં થાપશે.

રાજકોટથી દીકરાઓ કામધંધાર્થે આવી જાય. વહુ છોકરાઓ તો ગામડામાં આવવા તૈયાર નથી. કમળાબા દીકરાવહુઓ વિના હીજરાય. ભૂપત-વહુ તેડાવે પણ ગીરધરબાપાને એકલા મૂકી કમળાબા આવે કઈ રીતે? એમના મિજાજને કોણ જાળવે? પરિવાર શહેરમાં જઈ વસ્યો છે.

પણ ગીરધરબાપા જેનું નામ. પોતાના વિચારોમાં, મિજાજમાં અડીખમ. હજુ યે એકલે હાથે બધું સાચવી શકે એવા કડેઘડે છે. કમળાબા પણ એકલા હાથે કામને પહોંચી વળે છે. ગમાણ સાફ કરવા ગયા, છાણમાં પગ લપસ્યો, હાડકું ભાંગી ગયું. દેશી હાડવૈદ પાસે પાટો બંધાવ્યો પણ ઘરના લેપ-પાટાથી ભાંગેલું હાડકું થોડું સંધાઈ જાય?

ખબર પડી, ભૂપત અને એની વહુ તારા ગાડી લઇને આવ્યા, કમળાબાને રાજકોટ લઇ ગયા. બાપાને આગ્રહ કર્યો પણ બાપાએ સાફ કહી દીધું-હું કંઈ તમારી જેમ બૈરીઘેલો નથી. કામકાજ કોણ સંભાળશે ? તારી બાનો દવાદારનો ખરચ થાય એ કહી દેજો. હું આપી દઈશ. તારાવહુએ સમજાવ્યા, બાનું ઓપરેશન કરવું પડશે, મહિનાનો ખાટલો છે. તમારું અહીંયા કોણ કરશે. તમે આવો તો બાને સારું લાગે. બાપાએ તો વહુને અડફેટમાં લીધા. હા તમે બધા દોઢડાઢ્યા થઈ ગયા. મને શિખામણ આપવા નીકળ્યા. હું કંઈ ગામ-ઘર-ખેતર રેઢા મેલી શહેર આવવાનો નથી.

કમળાબાના પગનું ઓપરેશન થયું. ફેક્યર હતું. તડ વધતી જતી હતી. દીકરા-વહુઓ બાની ખડેપગે ચાકરી કરે. કમળાબાની જબાન મીઠી, વહુઓને કદી કડવું વેણ કહ્યું નથી. વહુઓને દીકરીની જેમ રાખી છે. ગીરધરબાપાએ બાવળ વાવ્યા હતા. કાંટાળા વેણથી સૌને વિંધ્યા હતા. જ્યારે કમળાબાએ આંબા વાવ્યા હતા. જીભમાં કેરી જેવી મીઠાશ. સ્નેહનું ખળખળતું ઝરણું. હોસ્પિટલમાંથી ઘરે લઈ ગયા. કસરત, ફીઝીયોથેરાપી કરવાની. કમળાબા ત્રણ મહિને લાકડી લઈ ચાલતા થયા. દીકરાએ બાપાને રાજકોટ આવી જવા જણાવ્યું પણ ગીરધરબાપાનો તોર-પુરુષ સહજ અહંકાર. હું શહેરમાં આવવાનો નથી. બાને આવવું હોય તો ગામ આવે નહીં તો ભલે પડી રહે રાજકોટમાં-દીકરા વહુને ચાટ્યા કરે.

નાનો દીકરો વસંત જાતે પરણી ગયો, સાધારણ ઘરની છોકરી હતી. ગીરધરબાપાનો જવાળામુખી ફાટ્યો. આ બધા તમારી માના કારસ્તાન છે. છોકરાઓને ફટવી મૂક્યા છે નહીં તો દીકરાની મજાલ કે બાપાને પૂછ્યા વિના જાતે લગનનું નક્કી કરી લાવે. દીકરા વસંતના લગ્નમાં બાપા ન આવ્યા તે ન જ આવ્યા. અને બાપાએ કમળાબાને કહેવરાવી દીધું કે પડી રહે તારા દીકરા સાથે. મારે તારું કંઈ કામ નથી.

આમેય કમળાબાથી નારાજ હતા ગીરધરબાપા. માએ આશીર્વાદ આપ્યા હતા. સાત-આઠ દીકરાની મા થજે. અને દીકરા પછી

કમળાબાએ બે દીકરીઓ જણી હતી. પટેલની ન્યાત. સૂંડલો ભરી કરિયાવર કરવો પડ્યો હતો ગીરધરબાપાને. દીકરાઓ જાતે પસંદ કરી વહુને પરણી આવ્યા. ખોટનો ધંધો થયો. વહુ તારાને સસરા પર ગુસ્સો આવતો. બાને પૂછે, તમે કેમ આટલા બધા દબાઈ ગયા છો બાપાથી ? બાપાનું શા માટે સહન કરી લો છો. બાપા માને ગાળ આપે, દીકરાનું દિલ દુઃખાય. એમાં નાના વસંતની વહુને સુવાવડ આવી, બા ગામ જવા તૈયાર હતા. બાને રોકી રાખ્યા. બાને એમ કે નાનાના નાનકાને રમાડીને જઈશ. કમળાબા બે વરસથી શહેરમાં રહી પડ્યા હતા. દીકરાવહુનો સંસાર જોયો, શહેરમાં સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય જોયા. દીકરાઓ વહુને દબાવતા નથી. વહુઓ ડાહી છે, સમજુ છે, સંસાર સારી રીતે ચલાવે છે. હૈયામાં ઉલ્કાપાત મચે છે. બહારથી હસતી રહે પણ અંદર વેદના ભંડારીને બેઠી છે. ભૂપતની વહુ તારાને જ નહીં બધી વહુઓને કમળાબાએ માની જેમ પ્યાર આપ્યો છે. હરપળ એ બધા બાની કાળજી લે છે, જરૂરત પૂરી કરે છે. કમળાબાનું આત્મસન્માન જાગી ઉઠ્યું છે. શહેરના નોકરો પણ કોઈનું અપમાન સહન કરતા નથી. પોતે જિંદગીભર પતિની જોડુકમી સહન કરી. કઠપૂતળીની જેમ-જાણે હાલતું ચાલતું પૂતળું - કમળાબાની અંદર એક સ્ત્રી જીવતી થઈ રહી છે.

પોતે ચૌદ વરસની ઉંમરે ગીરધરબાપાને પરણીને આ ઘરમાં આવી ત્યારથી પતિના સંસારને હરોળરોળ રાખવા દરેકે દરેક ફરજ નિભાવી. ગીરધરબાપાને મન બૈરી એટલે પગની જુતી. ઘરનો વેલો ચાલુ રાખનાર સાધન. છેલ્લે દીકરીઓ જન્મી ત્યારથી બાપાએ બાને હડધૂત કરવાનું ચાલુ કર્યું. પગારદાર નોકરડી કરતાં યે ખરાબ હાલત હતી કમળાબાની. પિયરમાં કોઈ હતું નહીં. સાસરિયાનું મોટું ખોરડું લજવાય નહીં, વાત બહાર જાય નહીં. કુટુંબનો મોભો જાળવી રાખવા જીભ બંધ રાખી-સામું વેણ ઉચ્ચાર્યું નહીં. ગમે કે ન ગમે વેણ ઉઠાપ્યું નહીં. શું મળ્યું બદલામાં ? ગાળો અને અપમાન. કમળાબાનું મન હવે વિચારવા લાગ્યું છે. મનના કમાડ ખૂલી ગયા છે. નવા જમાનાની

શહેરી હવા - આબોહવા સ્પર્શી ગયા છે. સારું થયું, પગ ભાંગ્યો તો સારવારને બહાને શહેરમાં આવવાનું થયું. એમાં વહુ તારાનો સાથ મળ્યો. બાપાએ જિંદગીભર પત્ની, દીકરીઓ, વહુઓનું અપમાન કર્યું છે. દીકરી એટલે પથરો. આવી માન્યતામાંથી બાપા હજુ યે બહાર આવી શક્યા નથી. એમાં દીકરાઓને ત્યાં દીકરીઓ જ જન્મે છે. બાપાને બધા માટે નફરત થવા લાગી છે. ભૂપતની માને દીકરીઓ જ જોઈતી હતી. કુટુંબનો વેલો કરમાઈ જશે.

તારાવહુએ જોયું, સાસુ સસરાનું જીવનગાડું ક્યાંક ખોટકાઈ ગયું છે. એક બે ઘક્કા મારવા પડશે. ઉતરી ગયેલી બેટરી રીચાર્જ કરાવવી પડશે. શું કરવું કે બાપાનો અહં ઓગળે. એ તો બરફના ચોસલાની જેમ જામી ગયો છે. ભલે બહારથી મરદ બચ્યા હોવાનો ઢોંગ કરતા હોય સસરાજી, અંદરથી ભાંગી પડ્યા હશે. તોરમાં ને તોરમાં ચલાવી લે છે. બાના હૈયામાં ખળભળાટ છે. સાગરમાં ઉપર મોજાં અથડાય, નીચે શાંતિ હોય, અહીં ઉલટું છે. બહારથી શાંત જણાતા બાના મનમાં ઊંડે ઊંડે વેદનાના મોજાં અથડાયા કરે છે. બા એનો અવાજ બહાર આવવા દેતા નથી. બાપાને એમની ભૂલ સમજાવવી જોઈએ.

બાપાની માન્યતા તદ્દન ખોટી છે. દીકરીને પથરો કે સાપનો ભારો કહી એનું અપમાન ન જ કરાય. દીકરી-સ્ત્રી એટલે શક્તિનો અવતાર, એવું આપણી સંસ્કૃતિ કહે છે. બા બિચારી કેટલી તલસતી રહી હશે. શું પામી પતિ પાસેથી? બાપાની આંખ ખોલવી પડશે, બાના વલોવાઈ રહેલા હૈયાને શાતા પહેંચાડવી પડશે. ભારતીય નારી પતિને જ પરમેશ્વર માને. એ એના સંસ્કાર છે. દીકરાને ઘેર ગમે તેટલી સુખ સાક્ષી હોય, પતિ જ્યાં હોય એ જ પોતાનું ઘર.

એમાં યે જીવનભર જેણે સ્વાર્થ વિના સંસાર સાચવ્યો એ સ્ત્રીને જ્યારે એનો પતિ પાછલી જિંદગીમાં તિરસ્કારે એ કેવી રીતે સહન થાય ?

તારા વહુ અને ભૂપત કામકાજ અંગે ગામ ગયા. જોયું, બા વિના બાપા ભાંગી પડ્યા છે. ઘડપણ આવ્યું છે, કાયા ગળવા લાગી છે.

ભડભાદર આદમી અંદરથી તૂટી પડ્યો છે. બાપાએ શરમ છોડી વહુને કહ્યું, દીકરા તારી માને અહીં લઈ આવ. હવે હું એકલો ઝૂરી મરું છું. તારાવહુ અને ભૂપત બાપાને સમજાવીને રાજકોટ લઈ આવ્યા. બાને અમે વાજતે ગાજતે વિદાય કરીશું સન્માનપૂર્વક. તમે સામેથી બાને લેવા આવો તો જ. છૂટકો જ ન હતો ગીરધરબાપાને. રાજકોટ આવ્યા, દીકરા વહુઓના સુખી સંસાર જોઈ આનંદ થયો. નાની વહુએ બાપાના હાથમાં ઘોડિયાની દોરી પકડાવી દીધી. લો સાચવો આ તમારી દીકરીને. અને બાપાના મનમાં નાની કૂમળી બાળકીને રમાડવાનો ભાવ જાગ્યો. બાપાને મહિનો રોકી રાખ્યા દીકરાઓએ. ત્યાં સાથી કામકાજ સંભાળી લેશે. તમે બહુ વૈતરું કર્યું. હવે આરામ કરવાના દિવસો છે. દર વરસે એક મહિનો રાજકોટ આવી જવાનું, દીકરીઓને રમાડવા. પરિવર્તન એ જગતનો નિયમ છે. જમાનો બદલાય, માણસે બદલાવું જ પડે.

અને ગિરધરબાપા બદલાવા લાગ્યા. ઝખ મારીને બદલાવું પડ્યું. મીયાં પડે પણ તંગડી ઊંચી. ખેતીવાડીનું આકર્ષણ, પણ હવે સમજાયું કે જમાનો બદલાતો જાય છે. પરિવર્તન સ્વીકારવું પડે. ખેતર ખેડવા બળદ-હળને બદલે ટ્રેક્ટર વસાવવા પડે. ભૂપતનો દીકરો એગ્રીકલ્ચર ખેતીવાડીનું ભણ્યો છે. નવી ટેકનીકથી ખેતી કરવી પડશે. ધરતી માતા છે. એ ધનધાન્ય આપશે. પણ જૂનું નાડું પકડી રાખવામાં નુકસાન જ છે. નયા દૌરને - નયા જમાનાને અનુરૂપ જીવનશૈલીમાં ફેરફાર કરવા પડશે.

સહારો

લક્ષ્મીનારાયણની જોડી સમી હતી અનુપમ અને ઉમાની જોડી. પ્રેમલગ્ન કર્યા હતા બંનેએ. અનુપમ થોડો ઢીલો, નરમ પ્રકૃતિનો. ઉમા તેજ સ્વભાવની, સ્પષ્ટ વક્તા, ગોળ ગોળ વાત કરવાની જ નહીં, તડ ને ફડ. બંને એક જ ઓફિસમાં કામ કરતા. ઓળખાણ થઈ, પહેલી નજરનો પ્રેમ થયો, પરણી ગયા. ઉમાનો સ્વભાવ કડક-પરિવારની એને પરવા ન હતી. અનુપમ એની પાછળ ઘેલો થયો હતો. ઉમા કહે સવાર તો સવાર અને ઉમા કહે રાત તો રાત. ઉમા બોલકી, બધાને વાત વાતમાં ઇમ્પ્રેસ કરી દે. ઓફિસનો બોસ ઉમા ઉપર ખુશ. ઉમાની તરક્કી થતી ગઈ. ઉમા બોસની પર્સનલ સેક્રેટરી બની ગઈ. કંપનીની સી.ઈ.ઓ. બની ગઈ.

એમને એક દીકરો થયો, ઉત્તમ. ઉત્તમના ઉછેરમાં અનુપમ વિશેષ ધ્યાન આપે. ઉમાને સમય જ ક્યાં હતો? ઉમાનો પગાર વધતો ગયો, વધતો ગયો. મોટો ફ્લેટ ખરીદ્યો. મોંઘુદાટ ફર્નીચર, ઝુમ્મર, પચાસ ઇંચનું ટીવી, ઘરને દરવાજે ફોર્ડ ગાડી. જાહોજલાલી વધતી ગઈ, જરૂરિયાતો વધતી ગઈ. ઉમા ખખડાવે, તું દીકરા ઉત્તમને ચડાવે છે, પોમલો બનાવી રહ્યો છે. એના બધા કામ તું કરી આપે, એને જાતે કરવા દે. ક્યારે શીખશે? અનુપમ દીકરા માટે દૂધનો ગ્લાસ ભરે, એનું લંચ બોક્સ તૈયાર કરે, પ્રેમથી જમાડે. ઉમા કહે, ભૂખ લાગે, ખાઈ લેશે. આટલું બધું પેમ્પર ના કર. તારી જેમ નમાલો થઈ જશે. માથે પડવા દે. અવિનાશનો સ્વભાવ પ્રેમાળ. એક જ તો દીકરો છે. શા માટે લાડ ન લડાવવા? કોને માટે કમાઈએ છીએ. દીકરાને Exposer મળે. એને માંગે તે અપાવવું.

બંને વચ્ચે વાંધાવચકા વધવા લાગ્યા. ઉમાને પરફેક્ટનેસ જોઈએ. અનુપમનું ગાડું રગશિયું. થાય છે, થયા કરશે. ધુંધવાતું હતું. એક

દિવસ ભડકો થઈને જ રહ્યો. નાની નાની વાતો ભેગી થઈ બન્યું મોટું બતંગડ. એક દિવસ ઉમા દીકરા ઉત્તમને લઈ ચાલતી થઈ ગઈ. અનુપમને ગુસ્સો આવ્યો, આવશે અઠવાડિયામાં જ્યાં હશે ત્યાંથી. ઉમાના મિજાજની એને ખબર પડી. ઉમા તો ન આવી પણ એના વકીલની નોટીસ આવી, છૂટાછેડા માટેની. એક જ રસ્તે હાથમાં હાથ લઈ ચાલવાનું શરૂ કર્યું હતું. રસ્તો બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો. ઉમા ઉત્તરમાં તો અનુપમ દક્ષિણમાં. અનુપમ કંટાળી ગયો હતો ઉમાના સ્વભાવથી પણ ઉમા વિના એકલા રહેવાની હિંમત ન હતી, તેનામાં. ઉમાને એ દિલોજાનથી ચાહતો હતો. અને ઉત્તમમાં તો એનો જાન હતો.

ઉમાએ નોટીસ મારી. પાછા પાછનો હિસાબ હતો એની પાસે. ઉમાની ચેકબુક દ્વારા ખરીદાયો હતો ફ્લેટ. ઉમાના પૈસાથી ફર્નીચર ખરીદાયું હતું. અને દીકરો ઉત્તમ ઉમાએ જણ્યો હતો. બધું ઉમાનું થઈ ગયું. અનુપમ રહેવા ગયો પરાની ડબલ રૂમમાં. એને હવે જિંદગીમાં રસ રહ્યો ન હતો. કોના માટે જીવવું. જીવન બરબાદ થઈ ગયું હતું.

સાંજ પડે અનુપમ પોતાના પ્રિય મિલન સ્થળે આવીને બેસતો. દરિયાકિનારે પછી રેસ્ટોરાંમાં જઈ નાસ્તો કરતાં, કોલ્ડકોફી પીતા, દરિયાકિનારાના છીછરાં પાણીમાં બંને એકબીજાનો હાથ પકડી ચાલ્યા હતા. છબછબિયાં કર્યા હતા-ભીંજાયા હતા. મસ્તીનો માહોલ હતો. આજે અનુપમ કડવી યાદોના ઘૂંટડા ગળી ગયો છે. એના મગજમાંથી હજુ ઉમા જતી નથી. ઉમા એની પ્રિયતમા હતી અને હજુ યે છે. ઉમાના મગજમાં કારકિર્દીની રાઈ ચડી ગઈ. એનું અભિમાન વધતું ગયું. અને એક ઝાટકે ઉમાએ સંબંધ તોડી નાંખ્યો. અનુપમ ઉમા અને દીકરા ઉત્તમ બંનેની યાદમાં દેવદાસ સમો બની ગયો. એટલું સારું છે કે પેલા રેસ્ટોરાંમાં જઈ દેવદાસની જેમ શરાબ પીતો નથી. પ્રિયતમાની યાદમાં હજુ યે કોલ્ડકોફી જ પીએ છે.

કેવી ગાંડી થઈ ગઈ હતી ઉમા? મારું ઘર, મારું ફીઝ, મારું સોનું, મારું ઝવેરાત, મારો દીકરો. અનુપમને સમજાતું નથી કે આપણું મટીને મારું તારું કેમ બની ગયું આ બધું? અનુપમે માફી પણ માંગી જોઈ હતી.

છતાં ઉમા છેક છેલ્લી કક્ષા સુધી વાતને લઇ ગઇ? કોનો વાંક? વાંક પોતાનો. પોતે ઢીલો ઢફ થઇ ગયો. દીકરાને જોવા અનુપમ તડપતો હતો પણ ક્યાંય દીકરો અલપઝલપ પણ દેખાતો નથી. આમને આમ પચીસ વર્ષનો ગાળો વીતી ગયો. શું ભણ્યો હશે ઉત્તમ? ભણી તો રહ્યો જ હશે. ઉડતી ખબર મળી કે ઉત્તમ સીએ થઇ ગયો છે. બહુ મોટું પેકેજ મળ્યું છે અને એક અતિ શ્રીમંત પરિવારની દીકરીને પરણી પણ ગયો છે.

હવે થાકી ગયો છે અનુપમ. શરીર ગળતું જાય છે. થાક લાગે છે. એકલા એકલાનો કોઇ અવતાર છે? એને થાય છે કે કોઇ વૃદ્ધાશ્રમ જોઇ રાખેલો સારો? આવનારી જિંદગીની તૈયારી. એ ઉદવાડા જવા નીકળ્યો. ત્યાંના વૃદ્ધાશ્રમ માટે સારો અભિપ્રાય મળ્યો હતો. એ ઓફિસમાં જઇને બેઠો. હજુ બધી માહિતી મેળવે ત્યાં એક સ્ત્રી આવી. ઓળખાઇ નહીં. પાસેની ખુરશી પર આવીને બેઠી. બંને આશ્ચર્યચકિત થઇ એકબીજાને પૂછી બેઠા તું? નજીકથી જોયું-ઉમા હજુ એવી જ સુંદર લાગતી હતી. હા ઉમરની યાડી ખાતી હતી એની ચામડી. અનુપમે હૂંફાળું સ્મિત કર્યું. બંનેની આંખો પ્રશ્ન પૂછી રહી. ઉમાએ જ શરૂઆત કરી. વાત કરતાં કરતાં રડી પડી. ખબર નહીં, આપણો દીકરો ઉત્તમ. ઉત્તમ નીવડવાને બદલે આવો અધમ નીકળ્યો. પરણ્યો કોઇ પૈસાવાળીને, ઘરજમાઇ થઇને રહ્યો છે. પેલી પાસે કશું ઉપજતું નથી. ઘર એના નામે ચડાવી દીધું હતું. Safe deposit vault માં એનું નામ. ઉત્તમ સિવાય મારા જીવનમાં કોણ છે? ઉત્તમ મારી આંગળી પકડી ચાલતા શીખ્યો હતો, તેણે હવે મારો સાથ છોડી દીધો છે. બધું પડાવી લીધું છે. મારું ઘડપણ બગાડ્યું. હવે વૃદ્ધાશ્રમ વિના કોઇ આરો નથી. ઉમા રડી પડી. અનુપમે પોતાનો રૂમાલ આપ્યો, આંસુ લૂંછવા. એણે ઉમાનો જમણો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો-પંખાવ્યો. જાણે આશ્વાસન આપતો હોય તેમ. ચાલ ઉમા - આપણો ફ્લેટ નાનો છે, પણ મન મોટું છે. ગઇ ગુજરી ભૂલી જઇએ. એકમેકનો સહારો બનીએ.

લેણદેણ

સાવિત્રીના જીવનમાં જાણે શૂન્યાવકાશ છવાઇ ગયું. એનો પતિ-પ્રિયતમ સત્ય અચાનક રોડ અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યો. મનમાં અંધકાર છવાઇ ગયો. સત્ય વિના એક પળ વિતાવવી અકારી થઇ પડી હતી. સત્ય જ એના જીવનનું સત્ય હતો. સત્ત્વ હતો, સર્વસ્વ હતો. નિરાશાની ગર્તામાં ડૂબી ગઇ સાવિત્રી. ભવિષ્ય ધૂંધળું થઇ ગયું જાણે ચોમેર કાળાં વાદળાં સિવાય કશું દેખાતું નથી. હૃદયમાં જે જખ્મો પડ્યા તેજાણે કદી રૂઝાવાના જ નથી. એક એક દિવસ વીતાવવો ભારેખમ થઇ પડ્યો. દિવસ તો ગમેતેમ વીતે - કોઇને કોઇ મળવા આવે, ફોન આવે, પણ રાત કેવી રીતે પસાર થાય? પલંગમાં પડખા ફેરવ્યા કરે. હાથ પથારી પર પછડાય, બાજુમાં સત્ય નથી. મન ઉપર બોજો ખડકાઇ ગયો જાણે એ ઊંડી ખાઇમાં ધકેલાઇ ગઇ છે. અને માથે દુઃખનો પહાડ ખડકાઇ ગયો છે. આવી અણધારી આફતથી જીવન જીવવાની તમન્ના મરી ગઇ છે.

સાવિત્રીની મા મંગળા એને આધાર અને આશ્વાસન આપતી રહી. મંગળા પોતે અઢાર વર્ષે પરણી, વીસમે વરસે સાવિત્રીને જન્મ આપ્યો અને એકવીસમે વર્ષે મંગળા વિધવા થઇ. ઝાઝું ભણતર નહીં. નિરાધાર અવસ્થા, ઉપરથી એક દીકરીનો ઉછેર કરવાની જવાબદારી. એ જૂનવાણી જમાનો, સાસુ આકરી હતી. મંગળાના વાળ ઉતરાવ્યા, ખૂણો પળાવ્યો, સફેદ કપડાં પહેરવાના, આભૂષણો ઉતારી નંખાવ્યા. History repeats itself એકની એક દીકરી, ભરયુવાન અવસ્થામાં દુઃખી દુઃખી થઇ ગઇ. મંગળામા મનની મજબુત હતી. ભગવાનને મનમાં ને મનમાં કોસતી. મેં તારું શું બગાડ્યું છે કે મારું જીવતર રોળી નાંખ્યું. નાંખ નાંખ જેટલું દુઃખ આપવું હોય એટલું આપ. આશા અમર હતી. દુઃખના વાદળાં કાયમ ઘેરાયેલાં નહીં રહે, એક દિવસ સૂરજ નારાયણ અજવાળું

પાથરશે. મંગળામાએ દીકરીને પડખામાં લીધી. કોઈ દુઃખ કાયમી નથી હોતું. ઘણી જતાં જીવનમાં શૂન્યાવકાશ સર્જાયો પણ કાયમી નથી હોતો. કુદરતની બહુ મોટી કરામત છે કે જિંદગીમાં ખાલી પડતી જગ્યાઓ પૂરાઈ જતી હોય છે.

સાવિત્રીનું જીવનપુષ્પ ખીલું ખીલું કરતી કળી જેવું હતું, જે ખીલ્યા પહેલાં જ જાણે કરમાઈ જવા સર્જાયું હતું. મંગળામા સાવિત્રી સાથે રહેવા આવી ગયા. સાવિત્રીના સાસુ સસરા મોટી ઉંમરના, અપંગ જેવી અવસ્થા ભોગવી રહ્યા હતા. દીકરો ગયાનો આઘાત જીરવવો અકારો હતો. સાવિત્રી એમને છોડી ક્યાંય જઈ શકે તેમ ન હતું. સત્યના માતાપિતાને તેણે પોતાના માતાપિતા માન્યા હતા. લગ્ન કરતી વખતે સત્યની ફક્ત એક જ માંગણી હતી. મને ઓછું આપશે, ઓછો સાચવશે, ચલાવી લઈશ પણ મારા માતાપિતાની સેવા સરભરામાં કોઈ ખામી-કસર ચલાવી નહીં જ લઉં.

સાવિત્રી ભણેલી હતી. લગ્ન પછી નોકરી ચાલુ જ રાખી હતી. કમાઉં દીકરો ગયો, હવે ઘરમાં ફક્ત સાવિત્રી વહુ જ કમાનારી હતી. મંગળામા સમજાવતી રહેતી. આ દિવસો પણ જતા રહેશે. દુઃખ કે સુખ કાયમી રહેવાના નથી. કોઈના જવાથી દુઃખ થાય પણ દુઃખનું ઓસડ દહાડા. જિંદગીમાં ખાલી પડતી જગ્યાઓ હંમેશા પૂરાઈ જતી હોય છે. એ જ તો જીવનનું મોટામાં મોટું આશ્વાસન હોય છે. દિવસો વીતતા ચાલ્યા. સત્યના મૃત્યુને એક વર્ષ વીતી ગયું. સાવિત્રીનું મન અન્ય પ્રવૃત્તિઓ તરફ વળતું ગયું. ઘરમાં વૃદ્ધ સાસુ સસરા, મા હતા. નોકરી કરી કમાઈ લાવી, ઘરખર્ચ કાઢવાનો હતો.

હૃદયને જખમી કરનારા સત્યના મૃત્યુના આઘાતથી કળ વળવા લાગી. પતિવિયોગના દર્દનો ઘેરો રણકાર વધુ પીડાદાયી બની રહ્યો હતો. રાતોરાત સત્યને ભૂલી ન શકાય. તેમ એક વર્ષ પછી પણ એ ભૂલાયો તો ન જ હતો. સત્યની યાદ જડમૂળથી વિસરી શકાય તેમ ન હતી. ફરી ફરી એની યાદના બીજમાંથી વેદનાની કૂંપળો ફૂટતી રહેતી. જે ગયો તેની જગ્યા કોઈ પૂરી શકે તેમ ન હતી. અતીતની યાદગીરી,

સત્ય સાથે માણેલી મોજના સંસ્મરણો વિસરાતા નથી. છતાં યે છેલ્લે ધીરે ધીરે બધું ઝાખું પડતું ચાલ્યું. કાળની ગતિ-ધીમી પણ નિશ્ચિત ગતિએ સતત ચાલતી રહે છે, એનાથી નવી નવી ઘટનાઓના પિંડ બંધાયા કરે છે.

મંગળામા વ્યવહારિક હતા. પતિના વિરહનો વિષાદ ડૂબાડી દે તેવો હોય પણ સૌ પહેલાં પરિસ્થિતિ સામે બાથ ભીડવા સાબદા થવું જ પડે. જાતને ડૂબવા તો ન જ દેવાય. જીવવું તો પડવાનું જ. તો પછી જીવી જવાના પ્રયાસોમાં કયાશ આવવા ન દેવાય.

સત્યના મૃત્યુને ચાર વર્ષના વહાણમાં વીતી ગયા. કાળજા પર પડેલા ઘા થોડા થોડા રૂઝાવા આવ્યા હતા. મંગળામાથી દીકરીનું દુઃખ જોયું ન જાય. એમની બાળસખી ગુલાબના દીકરા સુમનની પત્ની પ્રથમ સુવાવડમાં મૃત્યુ પામી, બાળક મરેલું અવતર્યું. શરીરમાં પોઈઝન ફેલાઈ ગયું. એ વાતને પાંચ વર્ષ વીતી ગયા હતા. મંગળામા ગુલાબને મંદિરમાં કાયમ સંધ્યા આરતીના દર્શનમાં મળે. બંને આરતી આવે ત્યાં સુધી મંદિરના ઓટલે બેસે. ગુલાબ કકળાટ કરે, વહુ ગઈ હવે ઘરે જઈ રોટલા ઘડવા પડે. દીકરો અણોસરો થઈ ફરે. એને ફરી લગન કરવા સમજાવું છું પણ માનતો નથી.

મંગળાના મનમાં એક ઝબકારો થયો. સુમન માટે મારી સાવિત્રીનું માંગું નાંખી જોઉં. બંને એકબીજાને ઓળખે છે. કોઈને પૂછવા જવાની જરૂરત નથી. સૌ પ્રથમ મંગળામાએ સાવિત્રીના સાસુ સસરાને વાત કરી. એમને સમજાવી લીધા. અને પછી સાવિત્રી પાસે સુમન સાથે લગ્ન કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. સાવિત્રી આનાકાની કરતી રહી, મા સમજાવતી રહી. છેવટે સાવિત્રીએ સૌનું માન રાખવું પડ્યું. સુમનને એ નાનપણથી ઓળખતી હતી. ગુલીબમાસીના સ્વભાવથી પરિચિત હતી. ગુલાબમાસીથી હવે ઘરકામ થતું નથી.

સાવિત્રી-સુમનના લગ્ન થયા. સાવિત્રીના સાસુ સસરાએ કન્યાદાન કર્યું. મંગળામા પડી ગયા, થાપાનો બોલ બદલવો પડ્યો. સાવિત્રી બે ઘર કેવી રીતે સંભાળી શકે? અંતે સાવિત્રીના સાસુ સસરાજીએ બધાને

બોલાવી સમજાવી દીધા કે બધા સાથે જ રહેવા આવી જાઓ તો સાવિત્રીના માથે કામનો બોજો ઓછો પડે, એ બધાને સંભાળી શકે. સાવિત્રીને તો ત્રણ ત્રણ મા મળી ગઈ. એક જન્મદાત્રી મા, એક કન્યાદાન દાત્રી (સાસુ)મા અને પતિ સુમનની ગુલાબ મા. સાવિત્રીના જીવનમાં સત્યના જવાથી જે શૂન્યાવકાશ સર્જાયો હતો તે હવે પૂરાઈ ગયો. એનો સંસાર હયોભયો બની ગયો. બે વર્ષે સાવિત્રીને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો. પુત્ર કુમારને તો ત્રણ ત્રણ દાદીના ખોળામાં ખેલવાનો લહાવો મળ્યો.

સત્યના મૃત્યુના આઘાતથી વ્યાકુળ બનેલું સાવિત્રીનું મન સત્યના મૃત્યુને સ્વીકારી શકતું ન હતું. મારું પ્રિય પાત્ર મને આમ અચાનક છોડીને કેમ ચાલી જઈ શકે? જિંદગી કેસી યે પહેલી? સપનોકા રાહી ચલા જાયે, સપનો સે આગે. સત્યનું મૃત્યુ જાણે એને થાપ આપી ગયું. એ હતાશ બની દુઃખના સાગરમાં ડૂબી રહી હતી. હવે એને સમજાયું કે પોતાના દુઃખને દબાવી દઈ અન્યને આનંદ આપવો એ જ જીવનનો મર્મ અને ધર્મ છે. લાચારી-મજબુરીથી જીવવા કરતાં હસતા મુખે કર્તવ્ય બજાવવામાં જ આનંદ છે. માનવ માત્ર નિયતિની કઠપૂતળી છે. દોરીસંચાર ઇશ્વરના હાથમાં છે. કોને ક્યારે ઉઠાવી લેવા એ એના હાથનો ખેલ છે. આઘાત પચાવી લેવા હિંમત કેળવવી પડે, પગભર થવું પડે. સાવિત્રીને એ અસરમાંથી બહાર નીકળવા થોડો સમય જરૂર લાગ્યો.

નાનપણથી સાવિત્રી અને સુમન એકબીજાને ઓળખતા હતા પણ આ રીતે પતિપત્ની બનીને એક ઘરમાં રહેવું પડશે એવી કોઈ ધારણા હતી જ નહીં. સત્ય જતા એ એકલી પડી ગઈ હતી. એકલતાનો બોજ સહી શક્તી ન હતી. મગજનું સમતોલપણ ગુમાવી બેસશે એવું લાગતું હતું. એ પોતાની જાતને જાણે ભૂલી જવા લાગી હતી. પણ મંગળા માએ એના જીવનને નવો રાહ દાખવ્યો, અજબગજબનો વળાંક જીવનમાં આવ્યો. અને કોણ જાણે સુમન અને ગુલાબમાસી સાથે લેણદેણ જાગી. એક નવો જ પરિવાર રચાઈ ગયો.

મંગળ ઘડી

ધ્રુવાના પપ્પા વિનયકાંત ધ્રુવાને સમજાવી સમજાવીને થાક્યા, દીકરી હું તો હવે બર્ધુ પાન ગણાઉં. તારા લગ્ન થઈ જાય તો મારા જીવને શાંતિ. તારી મમ્મીની ઇચ્છા હતી કે તારા લગ્ન પરિતોષ સાથે થાય તો સારું. પરિતોષ આપણા જૂના મકાનના પાડોશી ઉમાબેનનો દીકરો. તમે બંને સાથે ભણતા હતા. પરિતોષ શાંત ગંભીર છોકરો છે. જાણીતું ઘર અને જાણીતો વર. બધા એકબીજાને ઓળખીએ. બહાર પૂછવાપણું નથી.

જ્યારે જ્યારે વિનયકાંત ધ્રુવાના લગ્નની વાત કાઢે, ધ્રુવા બગડે. તમે પણ શું પપ્પા? જ્યારે ત્યારે લગ્નની વાત કાઢી બેસો છો. મેં તમને હઝાર વાર કહ્યું છે કે મારે લગ્ન કરવા નથી. મમ્મીની ગેરહાજરીમાં તમારું કોણ? હું તમારી દીકરી નહીં, પણ દીકરો છું. અને તમે મને પૂછ્યા વિના, મને વિશ્વાસમાં લીધા વિના કોઈ નિર્ણય લેશો નહીં, પ્લીઝ, તમારી લાગણી દુભાવવાનું મને ગમશે નહીં.

વિનયકાંત દીકરીને પાસે બેસાડી વહાલ કરે, દીકરા મારા તને પૂછ્યા વિના હું કંઈ નક્કી કરી લઉં જ નહીં. તારી ઇચ્છા એ જ મારી ઇચ્છા. તારા મનમાં કોઈ છોકરો હોય, તો મને જણાવી દે. તારી મરજી મુજબના વર સાથે તને પરણાવીશ. તમે છોકરાઓ થોડા નાદાન હો, ઉંમર વધતી જાય, પછી સારા છોકરાઓ નજરે પડે નહીં. દીકરી પારકું ધન કહેવાય. યોગ્ય પાત્ર શોધીને તારો હાથ એના હાથમાં સોંપી દઉં પછી મને નિરાંત. પસંદગી તારી, પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા. મને મારી દીકરી પર વિશ્વાસ છે કે તારી પસંદગી ખોટી નહીં જ હોય. અને પરિતોષની વાત આટલેથી અટકી ગઈ.

વિનયકાંતનું મકાન બે મજલાનું હતું. ઉપરનો મજલો ખાલીખમ પડ્યો હતો વર્ષોથી. ઘરમાં બે જ માણસ, બાપ અને દીકરી. દીકરી

ધ્રુવા નોકરી કરે, આખો દિવસ ઘરની બહાર હોય. વિનયકાંતને ઘર ખાવા ધાય. એમણે સુભાષને ઉપરનો મજલો ભાડે આપી દીધો. સુભાષ કોર્પોરેટ સેક્ટરમાં સી.ઈ.ઓ.ના હોદ્દા પર હતો. સુભાષ સવારે ૮ વાગે ઘરેથી નીકળી જાય અને રાતના ૮ વાગે ઘરે પાછો આવે. ધ્રુવા પણ મોટે ભાગે એ જ ટાઇમે જાય અને આવે. ક્યારેક અલપઝલપ બંનેની મુલાકાત થાય. કોણ જાણે કેમ ધ્રુવાને સુભાષ માટે મનમાં અણગમો પેદા થઈ ગયો. સુભાષની ઉંચાઈ છ ફૂટ પૂરી. મગરૂબીભરી ચાલ. અને મીતભાષી પણ મીઠી જબાન. ધ્રુવાને મનમાં એવું જ ઠસી ગયું કે પપ્પાએ સંબંધ બાંધવા ખાતર જ સુભાષને ઘર ભાડે આપ્યું છે. અંદર ઉંડાણમાંથી એને સુભાષ માટે નફરત પેદા થવા લાગી. સામે મળે બોલાવતો પણ નથી. પરાણે સ્માઇલ આપે.

ધ્રુવાના મનમાં હજુ સુધી ભાવિ પતિની કોઈ આકૃતિ આકાર લઈ શકી નથી. લગ્ન કરવા કે નહીં? કોઈની પત્ની બની ઘરમાં ગોંધાઈ જવું નથી. કેરિયર બનાવવી છે અને પપ્પાને છોડીને ક્યાંય જવું નથી એવો વિચાર, તેથી તે અવઢવમાં રહેતી.

ધ્રુવાના મનમાં ઠસી ગયું કે મારા ઘરનો ભાડુત અને મારી સાથે વાત પણ કરે નહીં. એ માણસ અભિમાની હોવો જોઈએ. એને ક્યાં ખબર હતી કે એ ક્યાં જોબ કરે છે અને કઈ પોસ્ટ પર છે. એની ચાલ કેવી અક્કડ છે? રજાના દિવસે સુભાષ વિનયકાંત સાથે વાતચીત કરે. ભાડું આપવા આવે ત્યારે જ. વિનયકાંત ધ્રુવાને કહે, બેટા, સુભાષ આવ્યો છે. ચા નાસ્તો લાવજે. ધ્રુવા પણ એટલી જ અક્કડ. ચા નાસ્તો ટેબલ પર મૂકી પોતાની રૂમમાં ચાલી જાય. એક વર્ષ દરમિયાન ભાગ્યે જ સામસામે મળ્યા હશે. કેમ છો? પૂછ્યું હશે.

વિનયકાંત આડકતરી રીતે સુભાષના વખાણ કરે, ધ્રુવાનો અભિપ્રાય જાણવા પ્રયત્ન કરે. ધ્રુવા તો મનના દરવાજા બંધ કરીને બેસી ગઈ હતી. સુભાષ પ્રત્યે એ પૂર્વગ્રહ ધરાવતી થઈ ગઈ હતી. વિનયકાંતે હવે ફરીથી પરિતોષની વાત આગળ વધારવા માંડી. ધ્રુવાને સમજાવી લીધી, તારે ના પાડવી હોય તો ના પાડજે. એક વખત

ઉમામાસીને મળવાને બહાને જઈએ. પરિતોષને પણ જોઈ લેવાય. ધ્રુવાએ વિચાર્યું, જઈ તો આવીએ, ક્યાં હા પાડી દેવાની છે?

ધ્રુવા પપ્પા સાથે ઉમામાસીને ત્યાં ગઈ તો ખરી પણ એમના ઘરમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જાણે negative vibrations મળ્યા. દારૂની બાટલી નજરે પડી. જ્યાં મન મહોરે નહીં ત્યાં મળવાની મજા જ મરી જાય. પરિતોષ લટુડા પટુડા કરતો હતો. જાણે બહુ ગરજાઉ હોય. એની સાથેની વાતચીતમાં વારંવાર એક જ વાત આવતી કે તેને કમાતી પત્ની જોઈતી હતી. અને ઉમામાસીને તો ધ્રુવાને ઘરની વહુ બનાવવાની હોંશ હતી. એકની એક દીકરી છે ને વિનયકાંતની. બાપનો વારસો લાવે અને કમાતી હોય એવી વહુની અપેક્ષા હતી. એમને ઘરેથી આવી ધ્રુવાને વિનયકાંતે પૂછ્યું ધ્રુવાએ ખાસ ઉમળકો દાખવ્યો જ નહીં. હમણાં વિચાર નથી એમ કહી દીધું.

ધ્રુવાની ખાસ બહેનપણી છે કૃષ્ણ. કૃષ્ણાએ હમણાં એક નવી કોર્પોરેટ કંપનીમાં નોકરી લીધી છે. ધ્રુવા-કૃષ્ણ જ્યારે મળે ત્યારે એમના જોબને લગતી ઓફિસના અનુભવોની વાત કરે. કૃષ્ણ કહેતી અમારી કંપનીના સી.ઈ.ઓ. ખૂબ ઉત્સાહી છે. એના આવ્યા પછી કંપનીએ ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. સ્વાભાવિક રીતે કંપનીના ઉચ્ચ અધિકારી સ્વભાવના કડક હોય પણ આ મી.મરચંટ હજુ સત્તાવીસ અઠ્ઠાવીસનો નવયુવાન છે. અમદાવાદની IMA કંપનીનો તાજો MBA થઈને આવ્યો છે. એક વર્ષમાં તો કંપનીના દરેક કર્મચારીનો માનીતો થઈ ગયો છે. પ્રગતિશીલ વિચારનો છે. બોર્ડની મીટીંગમાં એ બધા પર છવાઈ જાય છે. એનું પ્રેઝેન્ટેશન એકદમ પરફેક્ટ હોય છે. એનો કોન્ફીડન્સ પાવર ભરપૂર છે.

કંપનીની AGMમાં મેદાન મારી જાય છે. સ્ટાફની કુંવારી છોકરીઓ એના પર મરી પડે. લાઈન મારે, પણ એ કોઈની યે સામે આંખ ઊંચી કરી જોતો નથી. જાણે એવું લાગે છે કે એની અંદર કંઈક ધૂંધવાતું હશે. એના જીવનમાં કોઈ ઉણપ હશે. ક્યારેક લાગે એ અભિમાની છે. પણ જે જે લોકો એના સંપર્કમાં આવે છે એ બધાનો મત અલગ જ

હોય છે. મી. મરચંટ ઇઝ એ જેન્ટલમેન. એક નબળાઈ છે એનામાં કે એ સ્ટાફ સાથે કડકાઈથી કામ લે છે પણ સ્ટાફ તરફ કડક થઈ શકતો નથી. પોતાની કેબીનમાં બહુ ઓછું બેસે પણ સ્ટાફના માણસોની ખુરશી પર ફરી વળે. બધાના અંગત પ્રશ્નો જાણવા મથે છે અને ક્યારેક તો out of way જઈને personal interest લઈ લોકોને મદદ કરે છે. તેની લોકપ્રિયતાનું આ એક કારણ હોઈ શકે.

કૃષાએ જોયું કે ધ્રુવા ખૂબ રસપૂર્વક વાત સાંભળી રહી છે. મજાકમાં ધ્રુવાને પૂછી લીધું, કેમ બહુ અભિભૂત થઈ ગઈ, મરચંટની વાત સાંભળીને ! કહેતી હોય તો તારી મુલાકાત ગોઠવી દઉં. આવતા રવિવારે અમારી કંપનીનો સ્ટાફ મહાબળેશ્વર રીસોર્ટમાં પીકનીક પર ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ છે. તને મારા તરફથી ઇન્વીટેશન આપું છું. ધ્રુવા મહાબળેશ્વરની પીકનીકમાં જોડાઈ. ઘણા વખતથી મનમાં મથામણ ચાલતી હતી જરા બ્રેક મળી જાય.

મહાબળેશ્વર પહોંચ્યા. સવારના વેલકમ સેશનમાં કૃષાએ ધ્રુવાની ઓળખ કરાવી, મી.મરચંટ સાથે. આ મરચંટ જ છે ધ્રુવાનો ભાડુત. ધ્રુવા એને સુભાષ તરીકે જ ઓળખતી હતી. સુભાષના અસલી સ્વભાવનો પરિચય મહાબળેશ્વરની પીકનીક દરમ્યાન થયો. સુભાષના સ્વભાવનું તદ્દન જુદું જ પાસું જાણવા મળ્યું. આ માણસ સ્ટાફની સાથે નમ્રતાથી વર્તન કરે છે. દરેકની સગવડતાનો ખ્યાલ રાખે છે. મનમોજી છે સાથે રમુજી પણ છે. થોડી એકાંતની પળો મળી. ધ્રુવા અને સુભાષ મળ્યા. ધ્રુવા સાથે સુભાષે મન મૂકીને અંગત વાતો કરી, પિતાના અચાનક અવસાન પછી માની એકલતાનું દુઃખ હતું. માતાના વાત્સલ્યનો ઋણી હતો, પૂજારી હતો. જગતના સર્વ સુખો માતાના ચરણોમાં ધરવાના અરમાન છે. માની સેવા ચાકરી, સરભરા કરી શકે એવી જીવનસાથીની શોધ છે. સુભાષે નજીકથી ધ્રુવાના એના પિતાજી વિનયકાંત સાથેનો પ્રેમભર્યો વ્યવહાર જોયો છે. ધ્રુવામાં એને ભાવિ જીવનસંગાથીના અણસાર મળ્યા. પણ સ્વભાવના મૂંઝપણાને કારણે વિનયકાંત પાસે ધ્રુવા માટે પ્રસ્તાવ મૂકી શકતો ન હતો. અને ધ્રુવા

પોતે જ અતડી રહેતી તેથી સુભાષને સંકોચ થતો, વળી આત્મસન્માનનો પ્રશ્ન હતો.

વિનયકાંતની વિચક્ષણ નજરે નોંધી લીધું કે મહાબળેશ્વરની પીકનીક પરથી આવ્યા પછી ધ્રુવા દીકરી ખુશખુશાલ છે. ગણગણ્યા કરે છે, મનમાં ને મનમાં મલકાતી દેખાય છે. દીકરીને વહાલ કરીને કારણ પૂછી લીધું. બાપ દીકરી વચ્ચે મૈત્રીભાવ-નિખાલસતા છે. ધ્રુવાએ શરમાઈને કબુલ કરી લીધું કે, મને સુભાષ પસંદ છે, જીવનસાથી તરીકે. તમને યોગ્ય લાગતું હોય તો સંબંધ પાકો કરો.

ધ્રુવા-સુભાષના લગ્ન સાદાઈથી થયા. વિનયકાંતે તો કહી દીધું કે મારું બધું દીકરીનું જ છે. તમારું જ છે. પણ સુભાષે સ્વમાની હોવાથી અલગ ઘર લઈ લીધું, વિનયકાંતની આસપાસમાં. ધ્રુવાના આગ્રહથી માને તેડાવી લીધી. ધ્રુવા અને સુભાષ જોબ પર જાય. એની મા ઘરનું કામ કરી રાખે. દીકરા-વહુની જોડી સુખી છે. આનંદ આનંદ. ધ્રુવાના પપ્પા વિનયકાંતની તબિયત હવે પહેલાં જેવી સારી રહેતી નથી. સુભાષ એમને પોતાને ઘેર રહેવા લઈ આવ્યો. સુભાષને પિતાજીની ખોટ પૂરાતી લાગી અને ધ્રુવાને માતાની ખોટ હવે સાલતી નથી. ચારેય જણા આનંદથી દિવસો પસાર કરે છે. હવે મંગળ ઘડી આવવાની છે, ઘરમાં એક નવા મહેમાનના આગમનની રાહ જોવાઈ રહી છે.

ઘર સંસાર

સંસારનો તાર અક્ષુણ્ણ રહે તે માટે લગ્ન સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. માનવી અને પશુમાં તફાવત છે. લગ્ન દ્વારા ચાર ધ્યેય સિદ્ધ કરવાના છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. લગ્ન એટલે નર અને નારીનું સાયુજ્ય. નર અને નારી લગ્ન કરી ઘર સંસાર માંડે, સંતતિ પેદા કરે. પુરુષ કમાઈને લાવે ઘર ચલાવે સ્ત્રી, સાસુ સસરા, સંતાનોની જવાબદારી ઉઠાવે. પુરુષ ધર્મના માર્ગે અર્થ-ધન કમાઈને લાવે, સ્ત્રી પરિવારનું સન્માન વધારે. કુળધર્મ નિભાવે, પરંપરા જાળવે.

લગ્ન એટલે લક્કડકા લાડુ, ખાયેગા વો પસ્તાયેગા, નહીં ખાયેગા વો ભી પસ્તાયેગા. પસ્તાવાનું જો હોય જ તો પછી શા માટે ખાઈને ન પસ્તાવું.

જૂના જમાનામાં છોકરા છોકરી ઉંમરલાયક થાય, ઘરના વડીલો, દાદાદાદી કન્યા કે મુરતિયાની પસંદગી કરી લે, ગોળધાણા ખવાઈ જાય. કુંટુંબની ખાનદાની જોવાતી. રાધા અને શ્યામની વાત કરીએ, રાધા મેટ્રીક થઈ, હજુ ભણવું હતું પણ દાદીએ ના પાડી દીધી. દીકરીની જાત, ક્યાં નોકરી કરવા જવાનું છે? ઘર ચલાવતા શીખો. ન્યાતમાં દસ બાર જગ્યાએ વાત ચલાવી. રાધાને કહેવામાં આવ્યું, સાંજે મુરતિયો જોવા આવવાનો છે. કુંડળી સારી મળતી આવે છે. મુરતિયો ગ્રેજ્યુએટ છે. બાપદાદાનો ધંધો સંભાળે છે. રાધા સાડી પહેરી, બની ઠનીને તૈયાર થઈ. મહેમાનો આવ્યા. મુરતિયો ડાહ્યો ડમરો થઈ માના પડખામાં બેઠો. રાધા ચા નાસ્તાની ટ્રે લઈને આવી. મા કહે, મારી દીકરીએ જાતે નાસ્તો બનાવ્યો છે, રસોઈ તો એવી બનાવે કે આંગળા ચાટી જઈએ. બંનેને બાજુના રૂમમાં અલગ મોકલવામાં આવ્યા, વાતચીત કરવા.

શ્યામે પ્રશ્નો પૂછવાની શરૂઆત કરી. તને ચાઈનીઝ કુડ, થાઈ કુડ

બનાવતા આવડે? પીકચરનો શોખ છે? છેલ્લે કયું પીકચર જોયું? કયો હીરો ગમે? શું ફાવે, શું ગમે? સંગીત, નૃત્યનો શોખ છે? ગોખેલા પ્રશ્નો પૂછાયા. રાધાએ નીચું જોઈ જવાબ આપ્યા. મનમાં તો થયું કે હું ગાઈશ, તમે હાર્મોનિયમ વગાડશો? હું નૃત્ય કરીશ તમને તબલાં વગાડતાં આવડે છે? મીંટીંગનું તો નાટક હતું. ગોળધાણા તૈયાર હતા. કન્યા અને મુરતિયાએ હા પાડી. સગાઈ થઈ ગઈ, લગ્ન લેવાયા.

વાસ્તવિક જીવનમાં આવા ઇન્ટરવ્યુનું કોઈ મહત્ત્વ નથી. બંનેનું વ્યક્તિત્વ અલગ હોય.

રાધાની સાસુ અવળચંડી નીકળી, નણંદ ઉસ્તાદનું પડીકું, અને વર માવડિયો. રાધાને થયું સાસુ સાથે મારી કુંડળી મેચ કરવી જરૂરી હતી. વાંધાવચકા પડ્યા કરે. રાધાની માએ શિખામણ આપી, ધણીને હાથમાં રમાડતાં આવડવું જોઈએ. નોખી થઈ જા. બે ઘર ચલાવવા જેટલી કમાણી નથી. અલગ ઘર લેવા પૈસા ક્યાંથી લાવવા? તમારો મારીને ગાલ રાતો રાખવો પડે. બે સંતાનો થયા છે. મોટા થશે, પરણાવવા પડશે. સમાજમાં રહેવું છે. શ્યામને લાગે છે, બેરી બગડી એનો ભવ બગડ્યો. પડ્યું પાનું નિભાવી લે છે બંને.

હવે વાત કરીએ આમીરા અને આરવની. બંને ગ્રેજ્યુએટ થયા. ચાર ચાર વર્ષ સાથે ફર્યા. આમીરા હતી પૈસાવાળીની દીકરી, ધૂમ પૈસો જોઈએ, હાથ હતો છૂટો. તેને ખબર પડી કે આરવ પાસે પૈસો નથી, ડીગ્રી છે. સેન્ટ્રલના પરામાં છેક ડોંબીવલીમાં વન બેડરૂમનો ફ્લેટ છે. ઘરમાં ઘરડાં માબાપ, બે ડસ્ટબીન છે. પચાસ હજાર કે લાખ રૂપિયાનું પેકેજ મળે તો ચે પ્રોપર મુંબઈમાં ફ્લેટ લઈ શકવાનો નથી. ફોરેન ફરવા જઈ શકાશે નહીં. ચાર વર્ષ કંપની મળી, હરીફરી લીધું. ટાઈમ પાસ. આવા કડકાબાલુસ સાથે લગ્ન ન કરાય.

આમીરાએ એની ઓફિસના બોસના દીકરાને ફસાવ્યો. એની સાથે લગ્ન કરી લીધા. છોકરો રખડેલ, આવારા નાકળ્યો. બાપે વારસામાંથી રદબાતલ કર્યો. આમીરાએ એને છોડી દીધો, આમતેમ રખડે છે. પેલી

બાજુ હતાશ થયેલા આરવને એની માએ સંભાળી લીધો, સામાન્ય છોકરી સાથે પરણાવી દીધો. છોકરી ઘરરખ્ખું હતી. પતિ અને સાસુસસરાને સાચવી લીધા. આરવ ઠેકાણો પડી ગયો. આમીરા ક્યાંયની નથી રહી.

બીજી વાત રેખાની, રેખા રૂડી રૂપાળી, નાજુક સોટા જેવી. કોલેજમાં છોકરાઓ એને મેરેલીન મનરો કહેતા, હતી સામાન્ય પરિવારની, પણ નખરા અને મોજશોખ ભારે. છોકરાઓને આજુબાજુ ફરતા રાખવાના, ગીફ્ટ પડાવવાની, પારકે પૈસા લીલાલહેર કરવાની. રૂપનું અને ભણતરનું ગુમાન. બીજાને પોતાનાથી ઉતરતા-તુચ્છ ગણે. મારા જેવું કોઈ નહીં. માબાપ બિચારા છોકરાઓ બતાવ્યા કરે. બધામાં કાંઈને કાંઈ ખોડ કાઢે. એને મન બધા પોણિયા.

બધાને નાપાસ કરી દે. એના સપનાનો રાજકુમાર ક્યારેય ઘોડીએ ચડીને આવ્યો નહીં. હજુ સારું મળશે, હું શા માટે કોમ્પ્રોમાઇઝ કરું? નખરામાં નખરામાં કુંવારી રહી ગઈ. ત્રીસની થઈ ગઈ પછી કુંવારો, સારો મુરતિયો ક્યાંથી મળે? આજે રેખા પીસ્તાલીસની થઈ ગઈ છે. માબાપ ઘરડા થઈ ગયા છે. રેખા નોકરી કરી ઘર ચલાવે છે. એકલવાઈ જિંદગીથી કંટાળી ગઈ છે. કંપની શોધ્યા કરે. રૂપની જાળમાં માછલાં ફસાવ્યા કરે. હવે રૂપ પણ કરમાવા લાગ્યું છે. નવા નવાને પકડ્યા કરે. માબાપ કંઈ બોલી શકતા નથી. રેખા નથી રહી ઘરની કે નથી રહી ઘાટની.

આવી જ અલગ વાત છે શરણની. શરણ ગરીબ માબાપનો દીકરો. એન્જનીયર થયો. એની ન્યાતમાં ભણેલી છોકરીઓ ઓછી મળે. એના માબાપે છોકરીઓ બતાવી એ એને પસંદ ન પડી. પોતે કંપનીમાં સી.ઈ.ઓ.ના ઉચ્ચ હોદ્દા પર છે. પોતાની બુદ્ધિ પર મુસ્તાક છે. શરણ ઇન્ટરનેટ પર શાદી ડોટ કોમ પર છોકરીઓના ફોટા જુએ, બાયોડેટા જુએ. એમાંથી પસંદ કરી નીલીને. નીલી સાઉથ ઇન્ડિયન છોકરી. બંનેની લેવલ સમકક્ષ હતી. નીલી શરણ જેટલું જ કમાય. બંનેએ લગ્ન કરી લીધા. નીલી જોબ કરે પણ ઘરકામ આવડે નહીં, ઘરકામમાં રૂચિ પણ

નહીં. માબાપને કોણ સાચવે? શરણના ઘરના રીતરિવાજ એને ગમે નહીં. એને ફક્ત વરમાં જ રસ. વરના ઘરમાં નહીં. ભાષા અલગ-કોઈ સાથે મીક્સ થાય નહીં. અતડીને અતડી રહે. બંને વચ્ચે સંઘર્ષ શરૂ થયો. નીલીને પ્રમોશન ઉપર પ્રમોશન મળે. ટ્રાન્સફર થાય, બહારગામ વરસ વરસ રહેવું પડે. નીલીને કેરિયર વધુ પસંદ હતી, વર અને ઘર કરતાં. મનદુઃખ વધતા ચાલ્યા-પરિણામ આવ્યું છૂટાછેડામાં.

સાચું જ કહ્યું છે કે લગ્નજીવનમાં Blind બાજુ રમવાની હોય છે. પાના ખોલીએ ત્યારે જ ખબર પડે કે બાજુમાં એક્કો છે કે પંજો. માબાપે પાત્ર બતાવ્યું હોય તો એમને દોષ દેવાય. જાતે પસંદગી કરી હોય તો કોનો વાંક? ક્યાં જઈને ફરિયાદ કરવાની? લગ્નવિધિ વખતે વરમાળા પહેરાવાય, એકબીજાને આદર આપવાનો, સન્માન કરવાનું. હસ્તમેળાપ થાય. એકબીજાની હસ્તરેખાઓ એકમેકમાં ઓગાળી દેવા માટે હસ્તમેળાપ થાય પણ હૈયામેળાપ ન થાય તો સંસાર કડવો બની જાય, જીવન બેસૂરું બની જાય. સપ્તપદીમાં સાત પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાય. પરસ્પર અનુકૂળ થઈને રહેવાની બોલી બોલાય. પરણનારાઓએ સંલગ્ન થઈને, પોતપોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખીને, એકબીજામાં ભળી જવાનું હોય. તો જ સંસાર સોહામણો બની રહે.

લગ્ન જીવનની મધુરતા

આજે એક અનોખી સાસુ વહુની કથા કહેવી છે. મીનાના લગ્ન મધ્યમ વર્ગમાં ઉછરેલા મેહુલ સાથે થયા. માતાપિતાનો એકનો એક દીકરો. ખાધે પીધે સુખી પણ મોજશોખ પાછળ પૈસો ઉડાડી શકે એવો શ્રીમંત નહીં. મેહુલ ભણવામાં એક્કો કેમ ન હોય? એની માતા વિભા શિક્ષિકા હતી. દીકરામાં સારા સંસ્કાર સીંચવામાં કોઈ ક્યાશ નહીં. મેહુલ સાચા અર્થમાં વિદ્યાર્થી હતો. બીજા મિત્રો પિરિયડ બંગ કરી પીકચર જોવા જાય પણ મેહુલ લાઇબ્રેરીમાં બેસી અધ્યયન કરતો હોય. મીના પણ લાઇબ્રેરીમાં નિયમિત વાંચવા જતી. ક્યારેક બંને જણાને એક જ પુસ્તક જોઈતું હોય, મીના મેહુલને પુસ્તક આપી દે, કહે, પહેલાં તું વાંચી લે, પછી મને આપજે. મેહુલ પુસ્તક વાંચી લે, પુસ્તકમાંથી સાર સાર તારવી ઉતારા કરી લે. મીના આભાર માનતી, તેં મારું કામ આસાન કરી આપ્યું. મીનાના આવા જતું કરવાના ભાવનાના સ્વભાવને કારણે મેહુલે એના પર જીવનસાથી તરીકે પસંદગી ઉતારી.

મીના પૈસાવાળાની દીકરી હતી. ગાડી, બંગલો, સુખ સગવડના સાધનો-બધું ઉપલબ્ધ હતું. પણ એક મોટી ખોટ હતી-મીનાની માતાનું નાની વયે અવસાન થયું હતું. પિતાએ બીજા લગ્ન કરી લીધા, સાવકી મા-ઘરમાં સાથે રહેવાનું પણ પરસ્પર કોઈ સંબંધ નહીં. મા ક્લબોમાં ફર્યા કરે, પિતા ધંધાર્થે ફરે. મીના ઘરમાં એકલી, અટૂલી. તેથી લાઇબ્રેરીમાં બેસી વાંચ્યા કરે. મેહુલ સાથે મૈત્રી થઈ, મેહુલ પોતાને ઘેર મીનાને લઈ જાય. મેહુલની માતા વિભાબેન અત્યંત પ્રેમાળ હતા. અને તેથી જ મેહુલે લગ્ન માટે પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે તુરંત મીનાએ સ્વીકારી લીધો. માતાપિતાને પૂછવાનો કોઈ અર્થ ન હતો. એમને સ્ટેટસનો વાંધો પડશે એ ખબર હતી મીનાને. મીના-મેહુલે તેથી કોર્ટ મેરેજ કરી લીધા.

સાસુજી વિભાબેન પ્રેમાળ હતા. એકના એક દીકરા મેહુલનો સુખી સંસાર જોવાની ખેવના હોય એ સ્વાભાવિક હતું. સાસુજી, રીટાયર થઈ ઘરમાં આખો દિવસ રહે છે, નાના મોટા બધા કામ જાતે કરવાની ટેવ છે. મીના પણ એમનું જોઈ જોઈ ઘરકામમાં પલોટાવા લાગી. મીના અને મેહુલ બંને સાથે કામ પર જાય. સવારની રસોઈ સાસુજી કરે, સાંજની રસોઈ મીના કરે. બંને રાત્રે ફરવા જાય ત્યારે વિભાબેન એટલું જ કહે, હરો, ફરો, મજા કરો, જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ પણ કહીને જાઓ જેથી ચિંતા ન થાય. ઘરની ચિંતા કરશો નહીં. પોતે કહે કે ચિંતા કરશો નહીં, પણ પોતે તો વહુદીકરાની ચિંતા કરતા મોડી રાત્રે પણ બેસી રહે.

મીના હંમેશા કહે કે હું બહુ નસીબદાર છું. માનું સુખ નાનપણમાં નથી મળ્યું પણ મા જેવા સાસુજી મળ્યા છે. વિભાબેન છે આખા ઘરની ધરી સમા. દીકરો વહુ માને પૂછીને પાણી પીએ તેવા છે. મીના હવે વહુ મટી દીકરી બની ગઈ છે વિભાબેનની. ક્યારેક મીના કહી દે કે મમ્મી આજે મારી સાડીને ઇસ્ત્રી કરી રાખજો. હું ઓફિસેથી મોડી આવીશ, સમય નહીં રહે. વિભાબેન જરા આરામ કરતા નથી. કંઈને કંઈ કામ કરતા જ રહે. મીના પૂછે, મમ્મી થાક નથી લાગતો તમને? કંટાળો નથી આવતો? મમ્મી તમને કેમ ગુસ્સો નથી આવતો? મારા હાથે કંઈ તૂટી ફૂટી જાય છે કે બગાડ થાય છે, ત્યારે ય તમે કેમ કોઈ દિવસ વઢતા નથી? ખરાબ પરિસ્થિતિમાં યે કેમ અકળાતા નથી? વિભાબેનમાં સમતાભાવ છે. સમજણ છે. મીના અનુભવી રહી છે- ‘જનનીની જોડ જગે નહીં જડે રે લોલ, જગથી જુદેરી એની જાત રે’ - જાણે એની મા નવા અવતારે એને ફરી મળી છે.

હવે તો વિભાબેનને મનગમતું કામ મળી ગયું છે. નાનકડા પૌત્ર ધ્રુવને રમાડવાનું, નવડાવવાનું, જમાડવાનું. ઘરમાં સૌ ખુશ ખુશ છે. મીના સમજે છે દાદીના હાથમાં બાળકનું ઘડતર સુપેરે થશે. ઘરમાં સાસુજી છે તો નચિંતપણે બહાર જવું આવવું સરળ પડે છે. નોકરના હાથમાં બાળકને મૂકવા કરતાં દાદી પાસે બાળક સલામત. કોઈ વખત

મેહુલ ગરમ થઈ જાય તો વિભાબેન મેહુલને ધમકાવી નાંખે, મીનાનું ઉપરાણું લે. વિભાબેન કાયમ હસતા ને હસતા, પ્રસન્ન મુખમુદ્રા. એમના અંતરના ભાવ કોઈ કળી શકે નહીં. આવા સાસુજી હોય તો ઘર મંદિર સમું બની રહે.

મીનાનું મોઢું ક્યારેક પડેલું દેખાય, વિભાબેન ચિંતા કરે - તબિયત બરાબર નથી? આજે કામ પર નહીં જતી. આરામ કરી લે. મીનાને સમજાવે કામ કરતા રહેવાનું, ટેન્શન રાખ્યા વિના. સંસાર છે, સમસ્યાઓ આવે, ડરીને નહીં જીવવાનું. મુસીબતોનો સામનો ધીરજપૂર્વક કરવાનો, ગૂંચવાયેલું કોકડું ઉકેલાઈ જશે.

મીનાની ઓફિસમાં કામ કરતી અન્ય સ્ત્રીઓ કાયમ સાસુના નામની ગરબી ગાતી જ હોય, સાસુપુરાણ ચાલુ જ હોય. મીના એમાંથી પણ શીખ લે કે ભગવાને સૌને તક આપી છે. સાસુ એક મા છે. માને ખુશ રાખીએ, ભગવાન આપણને સુખી કરે. જીવન એક સંગ્રામ છે. હસતે મુખે ઝખમો વેઠવા પડે. ઘર છે, બે વાસણ ખખડે ખરા, આપણો ઘરસંસાર મધુરો બનાવવા માટે થોડી બાંધછોડ આપણે કરવી પડે. પ્રશ્નો આવે, સામા પક્ષે બેસી જવાને બદલે સાથે મળી ઉકેલ લાવીએ તો સંસાર મધમીઠો બની રહે.

ઘર એટલે પ્રેમનું પાવર હાઉસ. ઘરનું વાતાવરણ હરહંમેશ પ્રસન્ન રહે એ જોવાની ફરજ દંપતિની છે. વડીલોની આંતરડી કકળાવવાથી ક્યારેય સુખી ન થવાય. સમજી લેવું જોઈએ કે આજે આપણા વડીલોને તુચ્છકારીશું તો આવતી કાલે આપણા સંતાનો આપણા પ્રત્યે આવું કટુ વલણ અખતિયાર કરશે. કૌટુંબિક સંબંધોને પ્રેમથી ઉછેરવા પડે, પાળવા પડે, પોષવા પડે. સુખનો પ્રદેશ બહાર શોધવા જવાની જરૂર નથી. જ્યાં સંપ ત્યાં જંપ. જ્યાં વડીલોનું સન્માન ત્યાં પ્રભુનો વાસ.

લગ્નજીવનની મધુરતા માણવાની કળા શીખી જવાય તો ઘર નંદનવન સમું બની જાય.

સીધી દોર

પૂનમકુંજમાં રાતભર પાર્ટી ચાલતી રહી, છેક વહેલી સવારે ચાર વાગ્યે મહેમાનો વિખરાયા. ગઈકાલે શરદપૂનમ હતી. પૂનમની બર્થ ડે હતી. પૂનમની પાર્ટીમાં જલસો પડી જાય. પોતાને આમંત્રણ મળી જાય તો જાણે સૌભાગ્ય મનાવતા લોકો, ગર્વ થતો કે જુઓ, અમે પૂનમની નજીકના છીએ. ઓળખીતા છીએ. દર વર્ષે શરદપૂનમના દિવસે પૂનમકુંજમાં પાર્ટી યોજાતી. મોડી સાંજે ૮ પછી લોકો ધીરે ધીરે સજી ધજીને વિચિત્ર રંગભૂષામાં, વસ્ત્ર પરિધાનમાં, જાણે ફેશન પરેડ. પાર્ટીમાં આવતા, સજોડે, એકબીજાના હાથમાં હાથ પરોવીને. પૂનમ ખાસ આગ્રહ કરીને, પર્સનલ ફોન કરીને આમંત્રણ આપતી. ગાડીના વેલે પાર્કિંગ મોટે ચાર પાંચ ડ્રાઇવર રાખવામાં આવતા. બંગલાની પાછળ ઓપન કમ્પાઉન્ડ અને તેમાં લોન ઉગાડેલી. રોશનીથી ઝગમગી ઉઠતી લોન અને કમ્પાઉન્ડ. ઓરકેસ્ટ્રા માટે વિશાળ સ્ટેજ ઊભું કરાતું. ચારે દિશામાં માઇક. ખુરશીઓ અને સોફા. બે બાજુ બાર ઊભા કરાતા. લોકોને જે ફાવે તે વીસ્કી, રમ કે બીજું કંઈ. દસથી બાર-બે સુધી મ્યુઝીક પ્રોગ્રામ, ડી.જે. ડાન્સ ડીસ્કો - લોકો ચગે અને પી પીને લોકોનું મગજ ચસકે-બકવાસ ચાલે, આ તો મોડર્ન ક્લાસના લોકો, એક બીજાના પતિની સાથે અદલાબદલી, જેને જેની સાથે ફાવે એની કમરમાં હાથ વીંટાળી ડાન્સ કરે. પેગ ઉપર પેગ ચડાવાતા જાય. ચિચિયારીઓ અને હો હલ્લો.

પૂનમનો ભાઈ કેલાસ અને વૈભવ સાથે ભણતા. વૈભવ ગરીબ માબાપનો અનાથ દીકરો. ખૂબ અભ્યાસી, કેલાસ વૈભવને પુસ્તકિયો કીડો કહીને ચીડવતો. વૈભવની સોબતને લીધે કેલાસ ગ્રેજ્યુએટ થઈ ગયો. વૈભવ સી.એ. થયો. કેલાસને વૈભવ સાથે પાકી ભાઈબંધી. પૂનમ અને કેલાસના પિતા ધનરાજ શેઠે ધંધો ધમધોકાર વિકસાવેલો.

દેશ પરદેશમાં બ્રાંચ. પિતા ઉદાર હાથે દાન ધર્મ કરતા. ગરીબોને મદદ કરતા. ધનરાજના પત્ની શારદાબેને કૈલાસ અને પૂનમ બંને સંતાનોને ખૂબ મોંઝે ચડાવેલા. છૂટથી પૈસા વાપરવા આપે. વૈભવની ફેન્ડશીપને લીધે કૈલાસમાં સમજણ શક્તિ આવેલા. એ પૈસા બચાવે. બીજા મિત્રોની ફી ભરી આપે. પિતાની ઉદારતા તેમાં ઉતરી હતી. પૂનમ એક તો ગોરી-પૂનમના ચાંદ જેવી, માતાની ચડામણી, છૂટછાટ, રખડુ થઈ ગઈ. મોડી રાત સુધી ડીસ્કોમાં ભટકતી હોય.

પૂનમ-કૈલાસની માતાનું મૃત્યુ થયું. પિતા ધનરાજની આંખ હવે ઉઘડી. દીકરી તદ્દન આઉટ ઓફ કન્ટ્રોલ થઈ ગઈ છે. ઘરની આબરૂ ગંધેડે ચડે એ પહેલાં પરણાવી દેવી પડે. બાપ-દીકરાની પસંદગી વૈભવ પર ઉતરી. વૈભવ ભલે પૈસે ટકે ગરીબ હતો પણ દેખાવડો-ફૂટડો હતો. વિનયી, વિવેકી હતો. પૂનમને ફક્ત એક જ વાંધો હતો, એની ગરીબાઈ સામે. પિતા ધનરાજે વૈભવને ધંધામાં ભાગીદાર બનાવી દીધો. વૈભવને ઘરજમાઈ તરીકે રાખી લીધો. વૈભવ હોંશિયાર હતો-સાથે મહેનતુ અને ઇમાનદાર હતો. વળી કૈલાસ અને વૈભવની સારી પટતી હતી. વૈભવને વિશ્વાસ હતો કે પૂનમને પ્રેમથી વશ કરી લાઇને ચડાવી દેશે. વૈભવ-પૂનમના લગ્ન ધામધૂમથી થઈ ગયા. થોડા વખતમાં પૂનમના પિતા ધનરાજનું મૃત્યુ થયું. એમના મનમાં શાંતિ ધરપત થઈ ગઈ કે દીકરીને માટે યોગ્ય પાત્ર મળી ગયું છે.

હવે વૈભવ અને કૈલાસ બંને ધંધાની જવાબદારી સંભાળતા થઈ ગયા. કૈલાસે પણ સામાન્ય કુટુંબની છોકરી કેતકી સાથે લગ્ન કર્યા. ઘરમાં હવે ચાર જણા. પૂનમને પૈસાનું અભિમાન. પતિ વૈભવને ગણકારે નહીં. ભાભીને તો બોલવા જ ન દે. એને ફાવતું મળી ગયું. ભાભી કેતકી અને પતિ વૈભવને મચ્છર તુલ્ય ગણે. હાઈ સોસાયટીની એટીકેટ એમનામાં નથી. પૂનમ કીટી પાર્ટીમાં જાય. પોતાના જેવી શ્રીમંત બહેનપણીઓ, ફી બર્ડ જેવી. દારૂ અને જુગાર. બપોર આખી ક્લબમાં પાના રમે. મોટી રકમની હારજીત થાય. સવારથી ઘરની બહાર નીકળી જાય. મરજીમાં આવે ત્યારે ઘરે આવે. એ કોઈને ગણકારે નહીં.

કોઈ એને પૂછવાની હિંમત કરી શકે નહીં. વધુ ને વધુ ઉધ્ધત અને ઉચ્છ્રંબલ થતી ચાલી.

ભાભી બિચારી વિશાળ પૂનમકુંજમાં એકલતામાં ખોવાઈ જાય. પૂનમનો ઘરમાં ટાંટિયો ટકે નહીં. બધી બહેનપણીનો વારો હોય કીટી પાર્ટીનો- પૂનમનો વારો આવે, આખું મકાન માથે લેવાય. જોરદાર તૈયારી કરવી પડે. વટ પડી જવો જોઈએ. ભાભી કેતકીને તો એ નોકરાણી તરીકે ઓળખાવે. વ્યવસ્થા કેતકીએ કરવી પડે કારણ ઘર એનું છે. પણ ભાભી બહેનપણીઓ વચ્ચે આવીને બેસે તો પૂનમને શરમાવા જેવું લાગે. આમેય કેતકીને આવા નાજ-નખરાં પસંદ નહીં. એ નણંદબાથી દૂર જ રહેતી. દારૂની મહેફીલ પોતાના ઘરમાં જામે એ કૈલાસ. કેતકી, વૈભવ કોઈને પસંદ નથી.

પૂનમના ખાતામાં ગમે તેટલી રકમ જમા કરાવાય, વરાળ બની તરત જ ઉડી જાય. પૈસાની માંગણી ઊભી ને ઊભી જ હોય. અને પૂનમ ઊભે પગે પૈસા પડાવીને જ જંપે. સમાજમાં પૂનમના વર્તનના કારણે ઘરની બદનામી થઈ રહી છે પણ પૂનમને ક્યાં આબરૂની પડી જ હતી? હુ કેર્સ? બસ એને પોતાને જ્યાં આનંદ મળે ત્યાં રખડ્યા કરવાનું. ડોક્ટરે મના કરી છે છતાં પૂનમ દારૂ છોડે તેમ નથી. ભાઈ અને પતિ કરોડો કમાય છે. ધંધાર્થે બહાર ફર્યા કરે છે તો હું મોજમજા શા માટે ન કરું. ભાઈ કૈલાસ અને પતિ વૈભવ સમજાવે કે કોઈ સેવાના કામ કરો, ભાભી કેતકીની સાથે મહિલામંડળમાં જઈ ગરીબોની મદદ કરો, દારૂ અને જુગારમાં પૈસા અને તબિયતની બરબાદી શા માટે વહોરી લો છો?

હવે વૈભવે કડક જાપ્તો રાખવા માંડ્યો. પૂનમના ખાતામાં મોટી રકમ જમા કરાવવાનું બંધ કરી દીધું, જેથી જુગાર રમી શકે નહીં. પૂનમ ક્યાં કોઈને ગાંઠે તેવી હતી. મારા બાપના પૈસા, મારા પૈસા, કોઈની મજાલ છે કે મને પૈસા ન આપે. પૂનમ કહે, કંઈ નહીં, પૈસા કમાઈ લેવાના મારી પાસે ઘણા રસ્તા છે. એણે એની બહેનપણી વિદુલા સાથે ભાગીદારીમાં બ્યુટીપાર્લર-સ્પા સેંટર શરૂ કર્યું. એમાંથી ધૂમ

કમાણી થાય, હવે વધુ ને વધુ છકી જવા લાગી પૂનમ.

બ્યુટીપાર્લર માટે ખાસ્સી મોટી જગ્યા ખરીદી હતી. સ્પા સેંટરમાં મસાજ - એક અલાયદો રૂમ જુગાર રમવા માટે - કેસીનોની જેમ. ભાગીદાર વિદુલા પૂનમને સાચોખોટો હિસાબ-ખર્ચાઓ બતાવે. બહુ કમાણી નથી. ખર્ચાઓ મોટા રાખવામાં આવે. પરિણામે પૂનમ માટે તો આ ધંધો ખોટનો જ ગણાવા લાગ્યો. પૈસા એના રોકાયા હતા. પોતાને ધંધાની આંટીઘૂંટી ખબર ન હોય. હિસાબ મેળવતા આવડે નહીં. જુગાર જાણે એનો ફુલટાઇમ શોખ થઇ ગયો.

એક દિવસ પૂનમના બ્યુટીપાર્લર પર પોલીસની રેઇડ પડી. દારૂનો જથ્થો કબજે કરી લીધો. સ્પાના નામે ખોટો બદનામીવાળો ધંધો ચાલતો હતો. બાઇઓને પોલીસ પકડી લઇ ગઇ. સાથે પૂનમને પણ પકડીને લઇ ગયા. વિદુલા છટકી ગઇ. બધો ગુનો પૂનમનો છે એવું સાબિત થયું. હવે પૂનમ ગભરાણી. ભાઇ કેલાસ-વૈભવને ફોન જોડ્યા. ભાઇ કેલાસે આવીને બેન પૂનમને પોલીસ સ્ટેશનમાંથી છોડાવી. પૂનમને હવે વૈભવની યાદ આવી પણ વૈભવ બેંગકોક હતો. બહુ મોટી પછડાટ ખાવી પડી પૂનમને. એ સીધીદોર થઇ ગઇ. છ મહિના પછી ભાભી કેતકીએ કહ્યું કે અમે ત્રણે જણાએ મળીને રેઇડ પડાવી હતી. નણંદબા તમને ઠેકાણે લાવવા માટે. આખો પ્લાન વૈભવે જ ગોઠવ્યો હતો. પત્ની પૂનમને ધોળે દિવસે તારા દેખાડી દીધા, પડદા પાછળ રહીને.

પ્યાર

અમદાવાદના કાંકરિયા વિસ્તારમાં વૃંદાવન કોલોનીમાં લાઇનબંધ વીસ બંગલા છે. આ વિસ્તાર નવો નવો ડેવલપ થયો છે. નીયોરીય ધનવાનો અહીં રહેવા આવી ગયા છે. બધા પુરુષો ધંધાદારી - અથવા સરકારી કે કોઇ કંપનીમાં ઉચ્ચ હોદ્દા પર. દિવસ આખો પુરુષો કામધંધે જાય. બૈરાઓ કીટી પાર્ટીમાં એકઠા થાય. કોના ઘરમાં મોટું ડબલડોરનું ફીઝ આવ્યું, લેટેસ્ટ ફર્નીચર, સુમ્મર આવ્યા, ૫૦ ઇંચનું ટી.વી. આવ્યું. હીરાનો કે સોનાનો સેટ કરાવ્યો, ડીઝાઇનર્સ સાડી ખરીદી. આવી જ વાતો ચાલે. ચાઇનીઝ કે થાઇ ફુડની રેસીપીની વાતો થાય. આવતા અઠવાડિયે વેલેન્ટાઇન ડે આવવાનો છે. સૌએ બહારગામ જવાની ટિકિટ અને હોટેલનો સ્યુટ બુક કરાવ્યો. કોઇને ભેટ મળી, હીરાનો નેકલેસ, ગુલાબના ફુલનો ફુલદસ્તો તો ખરો જ. બધા કંઈ ને કંઈ તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

ચંપાનો પતિ ઉમંગ તદ્દન શુષ્ક લાગતો આ બધાની સરખામણીમાં. ચંપાને હતું કે વેલેન્ટાઇન ડેને દિવસે વહેલી સવારે ઉમંગ વીશ કરશે. લાલ ગુલાબ આપશે. ઉમંગ કહે એમાં શું? ચૌદ ફેબ્રુઆરી તો દર વર્ષે એક વખત આવે. આપણે તો ૩૬૫ દિવસ સાથે ગાળીએ છીએ. આઇ લવ યુ એવો લવારો કરી પ્રેમ પ્રદર્શિત કરવાનો ન હોય. એ તો અંતરથી ઉજવવો જોઇએ. નથી કોઇ દિવસ ઉમંગ ગીફ્ટ આપતો- નથી ક્યારેય ચંપા સાથે શોપીંગમાં જતો. એ ભલો, એનું લેપટોપ ભલું. પાર્ટીમાં જવાનું હોય, ચંપા પૂછે કંઈ સાડી પહેરું-ઉમંગ લેપટોપમાંથી માથું ઊંચું કરે તો ને? તને જે ગમે તે પહેર ને! તને બધું જ શોભે. ચંપાને થાય આ માણસ કેટલો શુષ્ક છે. હું ગમે તે પહેરું એને કોઇ ફરક પડતો નથી. એ તો માને છે કે વસ્ત્રથી માણસનું મૂલ્યાંકન ન કરાય. દાગીનાનો ઠઠારો છીછરા બનાવે. અંદરનું

વ્યક્તિત્વ, સંસ્કારથી જ માણસની શોભા વધે. ચંપાને થાય, મારા બાપાએ ખાલી ભણતર જોયું. એ સિવાય કંઈ જોયું નહીં.

ચંપાની કીટી મંડળી પાંચ દિવસના પ્રવાસના જવા નીકળી. બધાના પતિ દેવો સ્ટેશન ઉપર મૂકવા આવ્યા હતા. ગાડી ઉપડી ત્યાં સુધી બધા અરસપરસ સૂચના આપતા રહ્યાં. ચંપાને દુઃખ થયું, એનો પતિ ઉમંગ સ્ટેશન ઉપર ડ્રોપ કરી ચૂપચાપ ચાલી ગયો. ન કોઈ સાથે હાથ-હલ્લો કરવા રોકાયો, ન ચંપાની ફિકર કરી. ભગવાન આ તે કેવો પતિ આપ્યો મને? ચંપા પોતાના નસીબને મનોમન કોસતી રહી.

બીજે દિવસે ખબર પડ્યા. ટ્રેનને એક્સીડન્ટ થયો છે. સૌથી પહેલો ગાડી લઈને પહોંચી ગયો હતો ઉમંગ. બધાને નાની મોટી ઇજા થઈ હતી. બધાના પતિદેવો મોબાઇલ પર ચિંતા વ્યક્ત કરતા પણ કોઈ દોડી આવ્યું ન હતું. કોઈએ ડ્રાઇવર મોકલ્યો પાછા લાવવા બેનને. ઉમંગ બધાના રૂમમાં ફરી વળ્યો. બધાને જરૂરી ટ્રીટમેન્ટ અપાવી.

ચંપાનો એક્સ રે પડાવ્યો. પગમાં સોજો ચડી ગયો હતો. ફેક્યર થયું હતું. જરા સરખી તીરાડ પડી હતી. બહુ મોટા ઓપરેશનમાંથી બચી ગઈ. પગે પ્લાસ્ટર આવ્યું. હવે ખાટલામાં પડી રહેવું પડશે. બાર પંદર દિવસ.

કોઈને મોટું ફેક્યર થયું. સળિયા નંખાવવા પડ્યા. તો યે પતિ રજા લઈ ઘરે રહ્યા ન હતા. જ્યારે ઉમંગે પંદર દિવસની રજા મૂકી દીધી હતી. કંપનીનું કામ લેપટોપ પર ઘરે કરી લેતો. ચંપાને તદ્દન મનાઈ કરી દીધી ઊઠવાની. રેસ્ટ એટલે રેસ્ટ. તો જ પગમાં હીલીંગ જલદી થઈ જાય. હાથમાં થોડો માર લાગ્યો હતો. ગરમ પાણીની શેકની કોથળી કરી આપે. જમવાનું ટેબલ પર મૂકી આવે. પંદર દિવસ સુધી ચંપાની સાથે જમ્યો. ખૂબ પ્રેમસભર લાગણીથી ચંપાની સારવાર કરી. ચંપાએ કહ્યું તમે કેટલું કરી શકશો. મારે પિયર જાઉં તો ભાભી ઘરે જ રહે છે. તમને તકલીફ ન પડે. ઉમંગ કહે, માંદી પડે તો પિયર મોકલી દેવી. એવો સ્વાર્થી હું નથી. હું માંદો પડું છું

તો તું જ મારી ચાકરી કરે છે ને? વર્ષો સુધી સ્ત્રીઓ ઘર વર સંભાળે. અમને તો આવો કામ કરવાનો મોકો ભાગ્યે જ મળે. હું કંઈ ઉપકાર કરતો નથી. મારી ફરજ બજાવું છું.

ચંપાથી ઊઠબેસ થાય નહીં. ઉમંગ એને કપડાં બદલાવી આપે. સમયસર દવા આપે. સારું થયું, ચંપાને બહુ ઇજા થઈ ન હતી. એ જલદી રીકવર થઈ ગઈ. પતિના પ્રેમથી એનું દરદ અડધું થઈ ગયું. ચંપાને ભાન થયું - વેલેન્ટાઇન ડે ઉજવવો, પતિપત્ની પરસ્પર ગીફ્ટ આપે, આઈ લવ યુ કહે એને સાચો પ્રેમ ન કહેવાય. પોતે નસીબદાર છે કે પતિએ જરા પણ આડંબર વગર તેની ચાકરી કરી. બીજી બહેનપણીઓ ફોન પર ખબર પૂછતી. કહેતી, અમારા એ તો પાણીનો ગ્લાસ પણ ભરીને આપતા નથી. કહે બાઈ રાખી લે આખા દિવસની.

ચંપાએ ભગવાનનો પાડ માન્યો. ઇશ્વર જે કરે તે સારા માટે. એક્સીડન્ટ થયો, ફેક્યર થયું, ઘરે રહેવું પડ્યું, ત્યારે પતિદેવે જે ચાકરી કરી એ ઉપરથી એ મને કેટલો પ્યાર કરે છે એ સમજાઈ ગયું. પ્રેમ એ કંઈ ઢંઢોરો પીટવાની કે હોહા કરવાની, કે પ્રદર્શન કરવાની ચીજ નથી. અંતરના ઊંડાણમાંથી સામી વ્યક્તિ માટે હેત પ્રકટ થવું જોઈએ. કેક કાપવી, હેપી બર્થ ડે ટુ યુ-આઈ લવ યુ, એવા બહારના દેખાડાની જરૂર નથી. સાચો પ્રેમ અંતરમાંથી છલકાતો હોવો જોઈએ. જેને પતિનો પ્યાર મળે એને માટે આખું વર્ષ, ૩૬૫ દિવસ વેલેન્ટાઇન ડે ગણાય.

તરક્કી

દસ વર્ષના વહાણા વાઇ ગયા સૂરજના લગ્નને. સૂરજના બા-બાપા જૂના વિચારના - દીકરાને ત્યાં વસ્તાર નથી. કોણ પિંડ મૂકશે? પિંડ મૂકનાર ન હોય તો સદ્ગતિ ન થાય. ભગવાન અમારી શેરમાટીની ખોટ પૂરજે. માબાપની આરત ફળી. સૂરજને ત્યાં લગ્ન પછી અગિયારમે વર્ષે દીકરો જન્મ્યો. દીકરો કેવો? રૂના પોચા પોચા ગાભા જેવો. ચાંદાની જેવો, રૂડો રૂપાળો. નસીબ આડેનું પાંદડું ખસી ગયું. દાદા-દાદી ખુશી ખુશી સ્વર્ગે સીધાવ્યા. લાડકડા કુશલને રમાડીને. હવે સૂરજનો દિવસ ઊગે કુશલની પરવરિશમાં અને દિવસ આથમે કુશલની સેવામાં. જે માંગે તે હાજર. દર વર્ષે કુશલનો જન્મ દિવસ ધામધૂમથી ઉજવે. આટલા વરસે ઘરમાં પારણું બંધાયું છે એના આનંદમાં, હરખધેલા થઇ ગયા હતા બંને પતિપત્ની. સૂરજ જાતે કુશલને સ્કૂલમાં મૂકવા જાય, લેવા જાય. રાજકુમારની જેમ આસનાવાસના કરે દીકરાની. દીકરો દસ રૂપિયા માંગે, સૂરજ સો રૂપિયા આપે. કુશલની મા ટપોરે, દીકરાને બહુ ચડાવો નહીં પણ એનું કંઈ ચાલે નહીં.

ત્રણ વર્ષ પછી કુશલને ભાઈ આવ્યો, ઉત્તમ. ફરી સૂરજ ખૂબ ખુશ. સૂરજનો ધંધો ઓછો થતો ચાલ્યો, ખર્ચા વધતા ચાલ્યા. માબાપ એકને સાચવે, બીજો દીકરો ચીસાચીસ કરે. માબાપ કોને સાચવે, કોનું ધાર્યું કરે. મોટો કુશલ હવે માથાભારે થઇ ગયો. જાણે એનું સામ્રાજ્ય એકચક્રી હતું. એમાં હવે કોઈ ભાગ પડાવનારું આવ્યું. નાનો ઉત્તમ શાંતિથી રમ્યા કરે. હસ્યા કરે. એને સમજાવો એ સમજી જાય. બે સગા ભાઈઓ, બંનેના સ્વભાવ વિરુદ્ધ. ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેવા. મોટો ત્રાગાં કરી કરી ધાર્યું મેળવી લે, એનું વર્તન તોછડું, છણકા કરે. ઘર છોડી જતા રહેવાની ધમકી આપે.

નાનો ઉત્તમ પપ્પાને વહાલો થાય. મીઠું મીઠું બોલે. સૂરજને થાય આ નાનો જ અમારું ઘડપણ પાળશે. જાણે વૈશાખી તાપમાં લીલાછમ લીમડાનો શીળો છાંયડો. જ્યારે મોટો બોલે કે બાળે. કાયમ દાદાગીરી.

મોટો પરણ્યો પણ જેવો ઘણી, એવી બેરી. એ પણ ભારે નૌટંકી-રડે, ત્રાગું કરે. પૈસા પડાવે રાખે. ઘરમાં ગાજવીજ અને કડાકાભડાકા ભાગ લઈને છૂટો કર્યો. અને વરબેરી જુદા રહેવા ચાલી ગયા. સૂરજને આ ઘા વસમો લાગ્યો. બ્લડપ્રેશર વધી ગયું. મોટાને આટલો પંપાળ્યો એ તો મોઢા પર લાત મારી ચાલ્યો ગયો.

નાનો બાપાની હાલત જોઈ ગભરાઈ જાય ડોક્ટરને બોલાવી લાવે-બાપાની ટ્રીટમેંટ કરાવે. દવા આપે. બાપાની સારવાર કરે. બાપાને મનમાં રાહત થઈ કે મોટો બંડખોર નીકળ્યો, પણ નાનો તો સારો નીકળ્યો. મોટાએ તો મોં ફેરવી લીધું હતું. એણે બધા સંબંધો તોડી નાંખ્યા. કારણ બાપાની મિલકતનો અડધો ભાગ તો મેળવી જ લીધો હતો. હવે નાના ઉત્તમના લગ્ન થયા. મોટો નાના ભાઈના લગ્નમાં આવ્યો પણ નહીં.

મોટો બેવફા નીવડ્યો પણ નાનો તો મારી પાસે છે. મારી સારવાર કરે છે, એવું આશ્વાસન લઈને સૂરજ જીવે છે. સૂરજને ઉંમર વર્તાવા લાગી. ઘડપણ આવી લાગ્યું. હવે મોટાના નામ પર ચોકડી મૂકાઈ ગઈ.

નાના ઉત્તમની વહુ શાંત, સૌમ્ય, સંસ્કારી હતી. એ સાસુ સસરાની ચાકરી કરતી. સૂરજની આંતરડી ઠરતી હતી. બંને માટે માબાપને આશા હતી. નાનાની વહુના ભાઈભાભી અમેરિકા હતા. તેમણે ઉત્તમ માટે પેપર્સ ફાઇલ કર્યા. પતિપત્ની અમેરિકા ચાલી ગયા. હવે સૂરજ માટે આ બીજો સ્ટ્રોક હતો. કયા ભવના પાપ નડી રહ્યા છે. આવા દિવસો માટે ભગવાન પાસે દીકરા માંગ્યા હતા? માંગ્યું, મળ્યું, પણ સૂરજની આખી જિંદગી કકળાટમાં વીતી. ૬૦ વર્ષ સુધી ક્યારેય સુખ શાંતિ મળ્યા નહીં. સંસારને અસાર કહ્યો છે. જંજાળ કહી છે એ ખોટું નથી. કરોળિયો પોતાની બુનેલી જાળમાં ખુદ ફસાઈ જાય છે. કાયમ માટે સૂરજનું કાળજું કોરાતું રહ્યું. ઘરની ભીંતો ઉપર લૂણો લાગ્યો, તેમ

આયુષ્યને લૂણો લાગી ગયો.

શું કરે સૂરજ? મોટો ભાગ લઇને જુદો થયો, નાનાની કારકિર્દી થતી હોય તો એને કેવી રીતે રોકવો? સૂરજ બિનસલામતીનો ભાવ અનુભવતો રહ્યો. નાનો અમેરિકા જશે તો પોતાનું જે થવું હોય તે થશે. એનું ભવિષ્ય તો સુધરી જશે.

નાના ઉત્તમે જતા જતા કહ્યું, પપ્પા, દવા બરાબર લેતા રહેજો. પૈસાની ચિંતા કરશો નહીં. મને જોબ મળશે હું પૈસા મોકલતો રહીશ. નાનો અને એનો પરિવાર જમ્બોજેટ વિમાનમાં બેસી દૂર દૂર ઊડી ગયા. રહી ગયા ઘરમાં બે બુદ્ધા પતિપત્ની. નાનાનો ફોન આવ્યા કરે છે દર અઠવાડિયે. પપ્પાને યાદ કરાવે, ઇજેક્શન, પ્રેશરની ગોળી નિયમિત લેતા રહેજો. નાનો આટલી કાળજી લે છે ને. એ જ ઘણું આશ્વાસનરૂપ છે.

નાના ઉત્તમને ત્યાં પાંચ વરસે પારણું બંધાયું. દાદા-દાદીને ટિકિટ મોકલાવી. સૂરજે જિંદગીમાં પહેલીવાર વિમાનની મુસાફરી કરી. અમેરિકામાં ઉત્તમે માબાપને ફેરવ્યા. ચાર મહિના રહીને સૂરજ ગામ પાછો ફર્યો. મનમાં આત્મસંતોષ છે કે ચાલો એક દીકરો તો ઠેકાણે પડ્યો છે. મોટાનું લહેણું નહીં હોય, નાનો તો સારો નીકળ્યો. હા, નાનાને હવે બહુ ટાઇમ મળતો નથી. રેગ્યુલર ફોન આવતા નથી. સૂરજ અકળાઇ જાય છે. શું કરવું? હવે કાગળ લખવાનો રિવાજ નથી, જમાનો નથી. ફોન આવી જાય. બાપાનો જીવ કરકસરિયો. બસ ત્યારે, ખુશીખબર પૂછી ફોન મૂકી દે. મોટો કુશલ તો સૂરજના જીવનમાંથી પાણીનું બાષ્પીભવન થાય એમ બહાર ખસી ગયો છે. પણ જીવનમાં જીવવા જેવું રહ્યું છે ઉત્તમને કારણે. બાપા સૂરજના ખાતામાં દીકરો દર મહિનાની પહેલી તારીખે ડોલર જમા કરાવી દે છે નિયમિતપણે. નાનાની પત્નીનું માનવું છે કે વડીલોની આંતરડી ઠારીશું તો ભગવાન આપણી તરક્કી કરશે.

શુભાસ્તે પંથા !

અમદાવાદની ખત્રી પોળમાં લાઇનબંધ મકાનો. કીર્તિ અને કેયુર પડોશમાં રહે. બંને સાથે ભણ્યા. કોલેજમાં કેયુરના સ્કૂટર પર દરરોજ સાથે જવાનો ક્રમ. બંને એક બીજાના પ્રેમમાં ક્યારે પડી ગયા, એની ખબર પડી નહીં. કીર્તિ અને કેયુર બી.કોમ. થઇ ગયા. કેયુરને કેરિયર બનાવવી હતી. કીર્તિને વચન આપ્યું, બે વર્ષની વાત છે. હું એમ.બી.એ. થઇ જલદી પાછો ફરીશ. પણ જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ કેયુર ભણવામાં ગળાડૂબ થઇ ગયો. કીર્તિ ભૂલાઇ ગઇ. માબાપને ક્યારેક ફોન કરે, કીર્તિના ખબર પૂછી લે. પોતે કીર્તિને ક્યારેય ફોન કરે નહીં.

બે વર્ષ નીકળી ગયા. એમ.બી.એ.ની ડિગ્રી મળી ગઇ. સારા જોબ માટેની ઓફર આવવા લાગી. ત્યાં નાના ભાઇ કુમારનો ફોન આવ્યો કે પપ્પાને પેરેલીસીસનો એટેક આવ્યો છે. ડાબું અંગ ચાલતું નથી. બીલચેર પર ફરે છે. કેયુરને થયું, જોબ લઇશ તો પછી ઇંડિયા જવાશે નહીં. જોબ શરૂ કરતાં પહેલાં ઇંડિયા જઇ આવું. અમદાવાદના એરપોર્ટ પર નાનો ભાઇ કુમાર લેવા આવ્યો. હવે ખત્રીપોળનું મકાન વેચાઇ ગયું હતું. સાબરમતીને પેલે પાર કોલોનીમાં છ માળના મકાનમાં જથે માળે મોટો ફ્લેટ લીધો હતો. પોળમાં પાણીની તકલીફ, ટ્રાફીકની તકલીફ, ધમાલને ધાંધલ. અહીં બધી રીતે સુવિધા હતી. કેયુરના પપ્પાએ વિચારી લીધું કે દીકરો અમેરિકા જઇને પાછો આવશે તો શહેરની ગંદકી અને ગીરદી જોઇ ત્યાં રહેવાનું પસંદ નહીં જ કરે.

કેયુરે ટેક્સીમાં જ ભાઇ કુમારને પૂછી લીધું, કીર્તિના શું ખબર છે? કુમારે કહ્યું, ગયા મહિને જ કીર્તિએ દીક્ષા લઇ લીધી છે. કેયુરને મનમાં ખટકો થયો. મને પૂછ્યું પણ નહીં? કેયુર પૂરેપૂરી તૈયારી કરીને આવ્યો હતો. કીર્તિ સાથે લગ્ન કરી લેવા અને કીર્તિ અને માતા

પિતા બંનેને અમેરિકા સાથે લઈ જવા. પિતાને લકવા થયો, હલન ચલન જાતે કરી શકતા નથી. તેથી માબાપને તો સાથે નહીં જ લઈ જઈ શકાય. છેવટ કીર્તિને પરણીને લઈ જઈશ. એના સપના રોળાઈ ગયા. હવે તો કીર્તિ સાથેના લગ્ન થઈ શકે તેમ નથી. એણે મારી રાહ કેમ ન જોઈ? કેમ મને પૂછાવ્યું નહીં?

એને યાદ આવ્યો કોલેજકાળ. દરરોજ સ્કૂટર પાછળ કીર્તિનું બેસવું, એના અંગોનો કોમળ, માદક, રોમાંચક સ્પર્શ, લગ્નજીવનના મધુર સ્વપ્ન. બધું જ ભસ્મીભૂત થઈ ગયું. કીર્તિના દીક્ષા લેવાને કારણે.

અમદાવાદ શહેરનો જાણે નકશો બદલાઈ ગયો છે. બે વર્ષમાં. હવે પોળમાં વાણિયાઓના ઘર ઘટતા જાય છે. વસવાયા અને મુસ્લીમો પોળના ઘર ખરીદે છે. તેથી વાણિયાની વસતી ત્યાં ઘટતી જાય છે. જૂના શહેરની બહાર નવી નવી સોસાયટીઓમાં ફ્લેટ સીસ્ટમ ફૂલી ફાલી રહી છે. કુમાર ઘણી બધી માહિતી આપતો હતો પણ કેયુરને કીર્તિ સિવાયની અન્ય કોઈ વાતોમાં રસ જ રહ્યો ન હતો! એ ફરી ફરી કીર્તિના ખબર પૂછયા કરે. કુમારે કહ્યું કે છેલ્લા દોઢ વર્ષથી કીર્તિ સાથે સંપર્ક રહ્યો નથી. એની માતાનું અવસાન થયું પછી કીર્તિ અને એના પિતા એકલા રહેતા હતા. એ ક્યારેક મમ્મીને મળવા આવતી, પૂછતી માસી, કેયુરના શા સમાચાર છે?

કેયુર અમેરિકા ગયો ત્યારે કીર્તિએ કહ્યું હતું કે યાદ રાખજે, ઇંડિયામાં કોઈક તારી રાહ જોઈ રહ્યું છે. કેયુર અમેરિકા ગયો ને ત્યાંના વાતાવરણમાં ખોવાઈ ગયો. જેમ બને તેમ સેમીસ્ટર પૂરા કરવા હતા. ખરું પૂછો તે બેદરકારી કેયુરની જ હતી. કોઈ તેના પત્રની, ફોનની કાગડોળે રાહ જોઈ બેઠું છે. એ વાત જ વિસરાઈ ગઈ. ઇંડિયા આવવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે યે કીર્તિને જણાવ્યું નહીં. એને એમ કે સરપ્રાઈઝ આપું.

એને બદલે કીર્તિના સરપ્રાઈઝ મળી ગયા એને. કેયુર કીર્તિને મળવા ગયો. હવે તો એનું પૂર્વજીવનનું નામ કીર્તિ પણ બદલાઈ ગયું છે. કેયુર સાધ્વીજીના દર્શન કરવાને બહાને દરરોજ ઉપાશ્રયમાં જાય. કીર્તિની સાથે ને સાથે બીજી કોઈ સાધ્વીજી હોય જ. સંસારી માણસો અને એમાં યે

પુરુષો સાથે વાત કરવાનું સાધ્વીજી માટે યોગ્ય ન જ ગણાય.

ત્રીજે દિવસે જરા લાગ મળ્યો. એકાંત મળ્યું. કેયુરે સીધું પૂછી લીધું. શા માટે મારી રાહ ન જોઈ. સાધ્વી થવાનો નિર્ણય લેતા પહેલાં મને કેમ પૂછ્યું નહીં, જણાવ્યું નહીં. કીર્તિ કહે હું તારી મમ્મીને મળવા આવી હતી. તારા પપ્પાની ખબર પૂછવા આવી હતી, કોઈએ તારા સમાચાર આપ્યા નહીં. મારા પપ્પા એકલા છે, એમને એમ કે હું પરણાવી દઉં દીકરીને, અને જવાબદારીમાંથી મુક્ત થાઉં. તારા કોઈ જ સમાચાર નહીં. કેટલા બહાના કાઢું. પછી તો સહેજે બાવા બ્રહ્મચારી. સંસાર પરથી મારું મન ઊઠી ગયું.

મનથી તને પતિ માની લીધો હતો. બીજા પુરુષ સાથે લગ્ન કરવા ન હતા. તો પછી આ એક જ માર્ગ બાકી રહ્યો હતો મારા માટે. મારા મનને મનાવવા સાધુ સંતોનો સત્સંગ વધારી દીધો. સંસારના માર્ગમાં દાઝવાનું છે, હૈયું બાળવાનું છે. એના કરતાં સાધુજીવન જીવવું એવું મનમાં દૃઢપણે પ્રતિપાદન થઈ ગયું. અને મેં બે મહિના પહેલાં અમારા ઉપાશ્રયમાં સમૂહ દીક્ષા લેવાતી હતી તેમાં જોડાઈ જવાનું નક્કી કરી લીધું.

કેયુર કહે, હજુ કાચી દીક્ષા છે, તું સંસારી કપડાં પહેરી લે. હું તારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છું પણ કીર્તિના મનમાં વૈરાગ્ય ભાવના પ્રધાન બનતી ગઈ. હવે સંસારની વાતોમાં એને રસ નથી. એક વખત અધ્યાત્મના માર્ગે ડગ માંડ્યા પછી સંસારની માયામાં લપેટાવું નથી, અમેરિકા જેવા દેશમાં લપસણી ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવો નથી, ડગલું ભર્યું, હવે પીછેહઠ કરવી જ નથી. કીર્તિએ પોતાના ગુરુજીજીને વાત કરી, એમના મારફત કેયુરને કહેવરાવી દીધું. સાધ્વીજીવનમાં પરપુરુષ સાથે વાત કરાય નહીં. હવેથી મહેરબાની કરી ઉપાશ્રય આવતા નહીં.

કેયુરને ઝાટકો લાગી ગયો. ખરી વાત છે હવે ઢોળાઈ ગયેલા દૂધ ઉપર અફસોસ કરવો નકામો છે, મનમાં પ્રકાશ પથરાયો, સંસ્કારો જાગૃત થયા. કીર્તિ કોઈ આડા અવળા માર્ગે ચડી ગઈ નથી. અધ્યાત્મનો ઉન્નત પંથ તેણે સ્વીકાર્યો છે. હવે અધઃપતનના માર્ગે એને શા માટે

દોરી જવી? કદાચ આ જ નિયતિ હશે. અમેરિકાની ઝાકમઝાળ, વૈભવી જીવનથી હું અંજાઈ ગયો. કીર્તિ વિશે કશું વિચારી ના શક્યો. સઘળો દોષ તો મારો જ છે. મેં અમેરિકા ગયા પછી કીર્તિને વિસારે પાડી દીધી, કેરિયરના મોહમાં. એણે કેટલો વલોપાત કર્યો હશે. કેટલું વેઠ્યું હશે પછી લાચારીથી દીક્ષાનો નિર્ણય લીધો હશે, બીજો કોઈ પર્યાય નહીં હોય ત્યારે.

હવે જે કંઈ થઈ ગયું એનો સ્વીકાર કરી લેવો પડે, સમજદારીથી. બહુ ઊંચા અધ્યાત્મના માર્ગે પ્રયાણ આદર્યું છે કીર્તિએ. હવે એને વારંવાર ડિસ્ટર્બ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. પોતે વારંવાર આવે, કીર્તિનું મન ચંચળ બની ડિસ્ટર્બ થાય, એ દુઃખી થાય, એવું ઇચ્છવું નથી, કશું કરવું નથી. એના જીવનમાં સ્થિરતા આવે, એનું મનોબળ લોખંડી બને.

એણે કીર્તિ - યશપ્રભા સાધ્વીજીને વંદના કરી કહ્યું -
શુભાસ્તે પંથા:- તારો માર્ગ કલ્યાણકારી બનો.

આપણા સૌનું

સંધ્યાકાળના સૂરજની આભા મનમોહક હોય છે. આથમતા સૂરજની લાલિમામાં જીવનભરની સાર્થકતા કે નિષ્ફળતાના લેખાંજોખાં માંડી શકાય. દુનિયાથી હવે અલિપ્ત થવાનું છે. હમણાં આકાશમાં અંધારું ઘેરી વળશે, એ અંધારું સમગ્રપણે કે સંપૂર્ણ ઘેરું નહીં હોય-એમાં યે ટમટમતાં તારલિયા તેજ પાથરતા રહેશે. ઇશ્વરની વરસી રહેલી અમૃતધારાને આંખો વડે પીવાનો પ્રયત્ન કરીએ, નિઃશબ્દ બનીને મૌનનો મહિમા માણવાનો હોય. સંધ્યાકાળનો સૂરજ આંખોને આંજી દેતો ન હોય, બપોરના ધોમધખતા સૂરજની જેમ ચામડીને બાળનારો દાહક ન હોય. સંધ્યાકાળનો સૂરજ હૈયાને ઠારનારો હોય, એ તો મનભાવન હોય, શાતાદાયક હોય. જીવનભર કરેલા સંઘર્ષો, સંભાવના, વિભાવના, આરાધનાના પ્રક્ષેપણમાં જન્મની સાર્થકતાને માણવાની આ છેલ્લી તક છે. આપણે જઈશું ત્યારે એક તેજ તત્ત્વ ઉમેરીને જવાનું છે. મૃત્યુ એટલે નર્ચો અંધકાર નથી પણ અમરત્વનો આસ્વાદ છે. એ આસ્વાદ એટલે વિશ્વના મહિમાને પામવાની ઇશ્વરીય લિપિ, જેને ઉકેલવા મથવાનું છે. અને જીવનની નશ્વરતા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

ફરી બાળક જેવા નિર્દોષ બની જઈએ, સહજ સરળ બની રહીએ. બહુ બહુ ધમપછાડા કર્યા, સત્તા ટકાવી રાખવા કાવાદાવા કર્યા. હવે માનવ માત્રની સંવેદનાઓ સાથે નાતો બાંધી, ઇશ્વર સાથે નાતો જોડવાનો છે. અનુભવોની, સંઘર્ષોના પોટલાનો વીંટો કરીને નદીના વહેતા પ્રવાહમાં વહાવી દેવો છે, હળવા ફુલ થઈને પ્રકૃતિ સાથે એકરસ થઈ એના અનંત પ્રવાહમાં ભળી જવાની તૈયારી કરી લેવી છે. ‘હું’ ‘હું’ નું ગાણું ગાવું નથી. હું અને મારું નહીં, આપણે, આપણા સૌનું એ ભાવ ધરાવીએ.

